

İşitme ve Görme Engellilere Yönelik Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerine Katılanların Problem ve Beklentileri (İstanbul Örneği)

Opinions, Problems, and Expectations of Participants in Informal Religious Education Services for Hearing- and Visually-impaired People

Banu Gürer^{*}, Elif Kaya^{**}

Öz

Engellilik hem engelli bireyler hem de aileleri açısından anlamlandırma ve başa çıkma güçlükleri içeren bir durum ve süreçtir. Söz konusu durumu anlamlandırmak ve süreçle başa çıkmak için kullanılan referanslar arasında dinin önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Çünkü din, insanların içinde bulunduğu durumu anlamlandırmasına yönelik verdiği cevaplara bağlı olarak, bu durumla başa çıkabilmeleri için gerekli manevi güç ihtiyacını karşılayan bir kaynaktır. Dinin bu işlevini hayata geçiren temel unsurlardan biri de din eğitimidir.

Türkiye’de engellilere yönelik yaygın din eğitimi faaliyetleri düzenleyen başlıca kurum Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Kur’an kurslarında engelli bireylere yönelik olarak verilen yaygın din eğitimine devam eden işitme ve görme engelli bireylerin sorun ve beklentilerinin anlaşılması amaçlanmaktadır. Araştırma fenomenolojik bir desenle yapılandırılmıştır. Verilerin elde edilmesinde yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan görüşme/mülakat tekniği kullanılmıştır. Görüşmelere 15 işitme engelli ve 15 görme engelli olmak üzere 30 kişi katılmıştır. Veriler betimsel analiz ve içerik analizi teknikleri ile incelenmiştir. Araştırmanın sonuçları, katılımcıların din eğitimi kaynaklarını, engellilikle başa çıkma durumları ve dinin etkisi, din eğitimi ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlar doğrultusunda yaygın din eğitimi aldıkları Kur’an kurslarından beklentileri olmak üzere dört boyutta değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Din Eğitimi, Engelli, İşitme ve Görme Engelliler

Abstract

Disability is a situation and process that includes difficulties in rationalizing and coping with it on the part of individuals with disabilities and their families. It can be said that religion has an important place among the ways used to make sense of the situation in question and to cope with the process. This is because religion is a resource that can provide the spiritual strength needed for people to cope with the situation they are in, by giving answers to people to make sense of the situation they are in. One of the basic elements that bring this function of religion to life is religious education.

The main institution that organizes informal religious education activities for people with disabilities in Turkey is the Presidency of Religious Affairs. This study aims to understand the problems and expectations of hearing- and visually-impaired individuals who take part in the informal religious education given to people with disabilities in the Qur’an courses in the Presidency of Religious Affairs. The research is structured with a phenomenological pattern. Interviews consisting of semi-structured questions were used to obtain the data. Thirty people, 15 of whom were hearing impaired and 15 visually impaired, participated in the interviews. The data were analyzed with descriptive analysis and content analysis techniques. The results of the research were evaluated in four dimensions: the sources of the religious education of the participants, their coping with disability and the effect of religion, their religious education needs, and their expectations from the Qur’an courses in which they receive non-formal religious education in line with these needs.

Keywords: Education, Religious Education, Disabled, Hearing and Visually Impaired

* **Sorumlu Yazar:** Banu Gürer (Doç. Dr.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye. E-posta: banu.gurer@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-5550-2759

** Elif Kaya, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul Ataşehir Müftülüğü, Kur’an Kursu Öğreticisi, İstanbul, Türkiye. E-posta: elif_kaya_ceilin2@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1501-4248

Atf: Gürer Banu, Kaya, Elif. “İşitme ve Görme Engellilere Yönelik Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerine Katılanların Problem ve Beklentileri (İstanbul Örneği).” *darulfunun ilahiyat* 35, 1 (2024): 247–285. <https://doi.org/10.26650/di.2023.34.2.1300195>

Extended Summary

Disability, which is seen to have different definitions due to its many forms and the debates on its determination, refers to an impairment that prevents the fulfillment of the roles that should be performed depending on age, gender, and social and cultural factors for various reasons that occur before, during or after birth.¹

The relationship between religious education and disability can be considered in two ways. First, religious education is evaluated as an element that supports individuals with disabilities and their families in the context of religious coping. The second dimension of the relationship between disability and religious education is the acquisition of basic religious knowledge by individuals with disabilities to fulfill their religious obligations, especially their worship.

Formal religious education for people with disabilities can take place in special education schools in addition to ensuring the educational and social integration of students with disabilities with students without disabilities, in inclusive classrooms where they are educated and trained together, starting from the fourth grade of primary school to high school. It takes place in the curriculum (with courses on Religious Culture and Moral Knowledge, the Qur'an, the Life of the Prophet Muhammad, and Basic Religious Knowledge) until the students' graduation. Informal religious education is given in mosques and educational institutions belonging to various non-governmental organizations, besides the Qur'an courses run within the Presidency of Religious Affairs.²

The Directorate of Religious Affairs (Diyanet) is one of the leading institutions providing informal religious education in Turkey. Education for people with disabilities is given by the Presidency of Religious Affairs within the scope of a general curriculum that takes into account the various groups within the framework of the Need-Focused Qur'an Courses Curriculum.³ In the program in question, there are fields such as akaid, catechism, tafsir, hadith, and siyer. Since there is no Quran course curriculum for visually impaired individuals, it can be said that Need-Based Quran Lessons Curriculum is based on these courses. However, there is also the Special Education Program of the Qur'an Courses for the Hearing Impaired. The program consists of two main courses, namely the Qur'an and Religious Studies. The Qur'an course is planned as a course to read the Qur'an, to memorize some surahs and to learn about its history. The Religious Studies

-
- 1 M. Naci Kula, "Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV 4 (2004), 19.
 - 2 Mustafa Başkonak, "Engelli Bireylerin Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik," *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu (14-15 Mayıs 2016)*, Ed. Mehmet Bahçekapılı vd., (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 308.
 - 3 *İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programları*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2019).

course includes the subjects of faith, worship, sirah, and morality.⁴

The research was structured with a phenomenological design. An interview technique consisting of semistructured questions was used to obtain the data. The sample included students selected by snowball sampling within the scope of the purposive sampling method among students attending Qur'an courses in two districts of Üsküdar, Bahçelievler, Küçükçekmece, and Bağcılar. Between September and December 2022, 30 people, 15 hearing-impaired and 15 visually-impaired individuals (5 men and 10 women in each group), participated in the face-to-face interviews.

In the study, one-third of the participants stated that they had not received religious education before the Qur'an course, and it was determined that the family was the primary source of religious education for those participants who stated that they had received religious education. It is possible to state that schools and institutions have taken second place. It is noteworthy at this point that visually-impaired individuals have more opportunities to receive religious education than hearing-impaired individuals. The main reason for this could be that communicating with a hearing-impaired individual requires more equipment than with visually-impaired individuals.

The coping status of the participants with a disability varies depending primarily on whether the disability is congenital or not. Accordingly, it has been observed that individuals who are disabled from birth or a very young age do not experience the problem of accepting their disability because they do not have a different experience. However, if there are communication problems with their family and the environment, or if the attitudes of their family and the environment toward the disability are not constructive and supportive, individuals with disabilities from birth or a young age may question their disability.

It is possible to say that religion and family are among the important sources of support in the process of coping with disability, and some participants stated that the Qur'an courses they received also provided support for them.

In terms of coping with disability, it was understood that a significant number of the participants evaluated their disability as a motivating factor for self-improvement and thought that their situation was effective in developing empathy and sensitivity. However, it is seen that the supportive effect of the family and the environment plays an important role in the establishment of this perception and motivation.

It has been determined that the participants in the research felt the need for religious education within the framework of the disability process and situation. It is seen that the need in question is felt in terms of making sense of life and disability within the framework

4 *İşitme Engellilere Yönelik Kur'an Kursları Özel Öğretim Programı*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2021).

of the belief in God and destiny, finding spiritual support, and fulfilling worship and religious obligations by improving their knowledge about religion. This situation shows that the meaning of the relationship between disability and religious education and the dimensions of religious practices should be taken into account as a whole when preparing programs for people with disabilities. When we look at the fields of knowledge needed in religious education, it is seen that the desire and need to learn to read the Qur'an is in the first place, followed by the history of the prophets, especially in the context of worship, and the need for information in various fields related to catechism and religion.

According to this study, it is understood that the first information the participants found about the Qur'an for disabled people was generally obtained through friends and acquaintances, and on this occasion, they were informed about the courses. It is seen that promotional elements such as brochures are mostly accessed by the participants in formal education institutions, and a limited number of participants are aware of social media platforms.

It has been determined that the participants do not have communication and approach problems with the educators in the context of the institution employees, and the educators have an empathetic, helpful, and supportive attitude. This finding can be evaluated as a positive result in terms of the efficiency of in-service training. However, although there is no general opinion, some warnings from the participants that educators should not treat themselves as mentally disabled are important for educators to pay attention to their approach. As far as communication within the institution is concerned, the relationships of students with each other can be a problem, another point that requires attention and consideration in terms of environmental effects.

It has been determined that the number of participants who think that the education they receive from the Qur'an courses is most helpful in terms of teaching reading the Qur'an is quite high. In addition, some participants stated that it helps to get information in the different fields related to religion. The evaluations that the said training helps the participants not only in terms of their knowledge but also in terms of socialization and self-confidence suggest that it is important and necessary to support the inclusion of activities in the Qur'an courses for disabled individuals' participation in life. It is seen within the scope of current research and different studies that one of the most important expectations of people with disabilities is that they are not excluded from life because of their disabilities that they see and show that there are things they can achieve despite their disabilities.⁵

In learning the Qur'an, memorization and belief principles stand out among the subjects that the participants had difficulty with in the process of religious education. In

5 Yunus Bucuka, *Dini Sosyalleşme ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik (Bingöl İli Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017; Efe, 177.

addition, different problems that the participants had during the education process, such as not being able to socialize, lack of resources and materials, and not being able to repeat the subject of the course, were also mentioned.

It is seen that the main demand that stands out among the practices and expectations that the participants want to be developed and supported in the courses is to eliminate the material deficiencies. To meet this need, the publication of translations of the Qur'an, catechisms, and publications of the Diyanet, written or voiced in the Braille alphabet, especially by visually-impaired participants is recommended. It is also expected that audio course books will be created and recorder support will be provided. Participants want course materials and catechisms to be written in a way they can understand. The dissemination of the courses was also expressed as a common demand of the hearing-impaired participants.

Giriş:

Birçok biçiminin olması ve tespitine yönelik tartışmalar nedeniyle farklı tanımları yapılan engellilik hali, doğum öncesi, sırası veya doğum sonrası meydana gelen çeşitli nedenlerle yaş, cinsiyet, sosyal ve kültürel unsurlara bağlı olarak gerçekleştirilmesi gereken rollerin yerine getirilmesine engel teşkil eden yetersizlik durumunu ifade etmektedir.¹ 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu'nda yer alan madde 3/c'ye göre ise engelli birey “doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup; korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi”² olarak tanımlanmaktadır.

Farklı yaklaşımlar tarafından farklı biçimlerde tanımlanan³, bireysel ve sosyal

- 1 M. Naci Kula, “Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV 4 (2004), 19.
- 2 <https://www.mevzuat.gov.tr/anayasa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=1&MevzuatNo=2828&MevzuatTertip=5>
- 3 Söz konusu yaklaşımlar içerisinde engelliliğin ilahi bir ceza, devletin ve toplumun üzerine bir yük ya da bireylerin ve toplumun şefkat ve merhametle ilgilenmeleri gereken bir durum olarak algılandığı ahlaki/geleneksel model; engelliliği tıbbi bir problem, bir sağlık sorunu şeklinde ele alan, dolayısıyla bireyin neleri yapabileceği üzerinden değil, neleri yapamayacağı üzerinden tarif eden biyomedikal/tıbbi yaklaşım; 1960'lı yıllardan itibaren Batı'da etkili olmaya başlayan insan hakları hareketleri ve engelli aktivistlerin çalışmaları neticesinde ortaya çıkan ve engelliliğin toplumun koyduğu engellerden kaynaklandığını düşünen sosyal model; engelliliğin durumunun biyolojik yönünü göz ardı etmeden sosyal boyutunun dikkate alınması gerektiğini kabul eden biyofizikososyal model yer almaktadır. 1980'lerden sonra bir insan hakları meselesi olarak ele alınmaya başlanan engellilikle ilgili çalışmaların, 1990'lardan itibaren bir disiplin olarak geliştiği görülmektedir. Tüm yaklaşımlar çerçevesinde engelliliğin sadece engellilere ait bir durum olmadığı, tüm insanlığın yaşlılık, hastalık, savaşlar veya sağlık için risk içeren çeşitli etkenlerle engelli adayı olabileceği, dolayısıyla engelliliğin sadece belirli bir grup veya sayıdaki insanla sınırlı olarak değerlendirilemeyeceği yönündeki vurgular, engelliliğe dair evrensel politikalar geliştirilebilmesi bakımından dikkate değerdir. Engelliliğe dair toplumlarda belirli dönemlerde tek bir modelin ve yaklaşımın hakim olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Bkz. Şerafettin Erten&Mehmet Akel, “Engellilik Kültürü: Engellilik Modelleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimlerde Kültür Tartışmaları*, Ed. Cem Ergun & Süleyman Ögreci, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, 80-82; Vehbi Ünal, “Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3) (2018),1463; İlknur Meşe, “Engelliliği Açıklayan Sosyal Model Nedir?”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(13) (2014), 82; rving Kenneth Zola, “Toward the Necessary Universalizing of a Disability Policy”. *The Milbank Quarterly*, 83: Online-only-Online-only, (2005). <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2005.00436.x> (Erişim tarihi: 10.02.2023); Fatma Kahraman Güloğlu, “Tarihi Süreçte Dünyada ve Türkiye’de Engelliliğin Değişimi ve Gelişimi”, *Değişen Dünyada Sosyal Politika*, Ed. Tuncay Güloğlu & Eyüp Sabri Kala, (İstanbul: Ekin Yayınevi, 2021), 190.

etkenlere bağlı zorlukları kapsayan engelliliğin anlamlandırılmasında ve süreçle başa çıkmada müracaat edilen kaynaklar arasında dinin önemli bir yeri vardır. Dinin öneminin özellikle insanın anlam ihtiyacına dair verdiği cevaplara dayandığı söylenebilir.⁴ Buna bağlı olarak, engelli bireylere yönelik danışmanlık hizmetleri çerçevesinde bu bireylerin din ile bağlarının dikkate alınmaması, etkili terapatik ilişkinin kurulması ve müdahale tekniklerinin uygulanmasının önünde bir mani olarak kabul edilmektedir.⁵

Dinin bahsedilen fonksiyonunu hayat geçiren temel unsurlardan biri din eğitimidir.

Din eğitiminin engellilik ile ilişkisi iki açıdan düşünülebilir. Birincisi, din eğitiminin dinî başa çıkma bağlamında engelli bireylere ve ailelerine destek veren bir unsur olarak değerlendirilmesidir. Engelliliğin din açısından anlamının, bunun neticesinde engelli bireylerin ve ailelerinin engelliliğin getirdiği zorluklara karşı verdikleri mücadelenin, gösterdikleri gayret ve sabrın din açısından değerli olduğunun aktarılması, din eğitiminin manevi destek bağlamında önemli bir işlevdir. Bu işlev toplumsal farkındalığın oluşturulması açısından da önemlidir.

Engellilik ve din eğitimi ilişkisinin ikinci boyunu ise, engelli bireylerin ibadetler gibi dinin getirdiği yükümlülükleri yerine getirebilmelerine yönelik temel dini bilgileri edinmeleri oluşturmaktadır. Bu bilgileri edinme süreci, engelli bireylere yönelik din eğitimi faaliyetlerinin özellikle eğitmen, müfredat ve materyal açısından ayrıca düzenlenmesini gerekli kılmaktadır.

Engelli bireylere yönelik örgün din eğitimi öncelikle özel eğitim okullarında⁶ verilmektedir. Bunun yanında engelli öğrencilerin engeli olmayan öğrencilerle,

4 Mesela bkz. Naci Kula, “Engelliliğin Getirdiği Sorunlarla Başa Çıkmada Dini İnançların ve Değerlerin Etkisi”, *Din, Değerler ve Sağlık*, Ed. Hayati, Hökelekli, (İstanbul: DEM Yayınları, 2017), 133; Naci Kula, *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*, (İstanbul: DEM Yayınları, 2005), 241, 246; İslam Musayev, *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, (İstanbul: C Planı Yayınları, 2016); Sevgi Savcı Bahçekapılı, *Görme Yetersizliği Olan Bireyler ve Dini Başa Çıkma*, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. Adnan Arslan, “Engellilerde Dini başa Çıkmada Felsefi Arkaplan”, *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), 147-159.

5 Mary Thomas Burke vd., “Sprituality, Religion and CACREB Curriculum Standards”, *Journal of Counseling & Development*, 3(77) (1999), 251.

6 Bu okullar zihinsel ve görme engelli öğrenciler için Özel Eğitim Mesleki Eğitim Merkezi, orta veya ağır seviyede zihinsel engelli öğrenciler ile otistik öğrenciler için Özel Eğitim İş Uygulama Merkezi ve işitme engelli ve ortopedik engelli öğrenciler için Özel Eğitim Meslek Lisesidir. Mustafa Başkonak, “Engelli Bireylerin Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik”, *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu (14-15 Mayıs 2016)*, Ed. Mehmet Bahçekapılı vd., (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 308.

eğitsel ve sosyal olarak bütünleşmelerini sağlamak üzere bir arada eğitim ve öğretim gördüğü kaynaştırma sınıflarında da söz konusudur. Ayrıca ilköğretim dördüncü sınıftan itibaren lise mezuniyetlerine kadar müfredat içerisinde (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed'in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler dersleri ile) yer almaktadır. Yaygın din eğitimi ise başta Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Kur'an kursları olmak üzere camilerde ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarına ait eğitim kurumlarında verilmektedir.⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, engelli birey ve ailelerinin manevi sorunlarının çözülmesine yönelik gerekli desteği sağlama misyonu doğrultusunda 2003 yılında "Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam: Sorunlar ve Çözüm Önerileri" başlığı altında düzenlenen sempozyum, konunun akademik yönüne dair yapılan önemli bir çalışmadır. Aynı yıl engelli bireylere din eğitimi hizmeti sunma amacıyla hazırlanan bir proje kapsamında Engellilere Yönelik Din Hizmetleri Komisyonu kurulmuştur. Yine proje çerçevesinde, görme ve işitme engelli bireylere yönelik eğitim programlarının ve eğitim materyallerinin hazırlanması, engellilere özel günlerde programların düzenlenmesi, bazı camilerde hutbelerin işaret dili ile verilmesi, camilerde engelli bireylere yönelik ortam hazırlanması ve düzenlemelerin yapılması, din görevlilerine engellilere dair hizmet içi eğitim verilmesi, engelli bireylerden talep edenler için hac ve umre ziyaretleri organize edilmesi gibi esaslar belirlenmiştir.⁸ Bu esaslara dayalı yapılan çalışmalar neticesinde engelli bireylerin yaş, cinsiyet, engel türleri gibi hususlar dikkate alınarak düzenlemeler yapılmaya başlanmış; işitme ve görme engelli bireyler için Kur'an kurslarında Kur'an öğretimi ve din eğitimi hizmetleri başlatılmıştır.⁹ Söz konusu hizmetler, 2015-16 eğitim-öğretim yılında her il ve ilçede engellilere için bir Kur'an kursu açılmasına yönelik çalışmaların başlatılması ile genişletilmiştir.¹⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından engelli bireylere yönelik eğitimler, İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programları çerçevesinde çeşitli grupları dikkate alan genel bir öğretim programı kapsamında verilmektedir. Programda, akaid, ilmihal, tefsir, hadis ve siyer gibi alanlar yer almaktadır.¹¹ Görme engelli bireylere yönelik Kur'an Kursu programı tespit edilememiş olduğu için, İhtiyaç Odaklı Kur'an

7 Başkonak, 308.

8 İsmail Karagöz, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 5.

9 Elif Kaya, "İşitme ve Görme Engellilere Yönelik Yaygın Din Eğitimi Veren Din Görevlilerinin Mesleki Problemleri ve Beklentileri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, 27.

10 <https://diyanet.tv/diyanet-ten-engellilere-yonelik-yeni-hizmet.3>

11 *İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programları*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2019).

Kursları Öğretim Programlarının, bu kurslar için de temel alındığı söylenebilir. Ancak işitme engelli bireylere yönelik olarak ayrıca İşitme Engellilere Yönelik Kur'an Kursları Özel Öğretim Programı bulunmaktadır. Program Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler olmak üzere iki ana dersten oluşmaktadır. Kur'an-ı Kerim dersi, Kur'an'ı yüzünden okumaya, bazı sureleri ezberlemeye ve tarihi hakkında bilgi edinmeye yönelik bir ders olarak planlanmıştır. Dini Bilgiler dersi ise itikad, ibadet, siyer ve ahlak konu alanlarını içermektedir.¹²

1. Araştırmanın Amacı ve Problemi:

Türkiye'de engelli bireylere yönelik çalışmalar son yıllarda akademik düzeyde artış göstermekte, bu çalışmalar arasında konunun din ile ilişkisine yönelik çeşitli çalışmalar da yer almaktadır. Bu çalışmaları dinin engelliliğe bakışı ve engelli bireylerin dinle ilişkisi olarak iki ana kategoriye ayırmak mümkündür.

Konuyla ilgisi açısından engelli bireylerin din ve din eğitim ile ilişkisine yönelik çalışmalara bakıldığında ise dinin ve din eğitiminin engelli bireyler üzerindeki

12 *İşitme Engellilere Yönelik Kur'an Kursları Özel Öğretim Programı*, (Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2021).

etkisi¹³, engelli bireylerin din eğitimi ve problemleri¹⁴ ve engelli bireylere yönelik

- 13 Mesela bkz. Naci Kula, “Bedeni Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000); Kula (2005; 2017); Musayev (2016); Ünal (2018); Adem Efe, “Engelli Çocuk ve Ailelerinin Sorunlarının Belirlenmesi ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2006/1), 169-198; Gülderen Durna&Ali Coşkun, “Görme Engelli Bireylerde Dini Sosyalleşme Araçları”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 13/29 (2020), 143-164; Abdülkerim Bahadır, “Psiko-sosyal Bir Sorun Olarak Engelliliği Anlamlandırmada Dini Referanslar ve Pratik Yansımaları”, *Marife*, 10/2 (2010), 9-25; Mehmet Bahçekapılı, “Biyopsikososyal Açından Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri Üzerine Etkisi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 1* (2016), 19-44; Savcı Bahçekapılı (2019).
- 14 Mesela bkz. Mustafa Başkonak, *Türkiye’de İşitme Engellilerin Din Eğitimi*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019); Mustafa Başkonak, “Görme Engelli Bireylerde Din Eğitimi”, *Özel Eğitimde Din Eğitimi*, Ed. Saadetin Özdemir&Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 169-186; Mustafa Başkonak, “İşitme Engelli Bireylerde Din Eğitimi”, *Özel Eğitimde Din Eğitimi*, Ed. Saadetin Özdemir&Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 205-234; Mustafa Başkonak, *Türkiye’deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016; Saadetin Özdemir, *Engelliler ve Din*, (İstanbul: C Planı, 2016); Saadetin Özdemir, “Engellilerin İnanç Konuları Hakkındaki Dini Bilgi Yeterlilikleri”, *I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu*, (İstanbul: Yeditepe Yayıncılık, 2016), 523-544; Saadetin Özdemir, “Türkiye’de Özel Eğitim ve Özel Eğitimde Din Eğitimi”, *Özel Eğitimde Din Eğitimi*, Ed. Saadetin Özdemir&Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 112-138; Saadetin Özdemir&Mustafa Başkonak, “Din Eğitimi Açısından Engellilik”, *İlahiyat Bilimleri Açısından Engellilik -1*, (İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2020), 224-239; Şaban Öz, “Engelli Din Eğitiminden Özürlü Din Eğitimi Modeline: Ötekileştirilen Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Hikmet Yurdu 6 (11) (2013/1)*, 75-89; Mustafa Başkonak, “Covid-19 Salgın Sürecinde İşitme Engellilere Yönelik Uzaktan Yaygın Din Eğitimi”, *Türkiye din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12 (2022), 89-119; Kula (2004); Naci Kula, “Engelli Gençlerin Gelişim Özellikleri ve Din-Ahlak Eğitimi”, *Turkish Studies*, 12/20, 167-182; Ayşegül Gün, “İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutum ve Değerlendirmeleri: Amasya ve Samsun Örneği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/28 (2015/2), 61-92; Mehmet Yücel & Ramazan Bulut, “Bedensel Engellilerin Din Hizmetlerine Erişimlerinde Yaşadığı Sorunlar: Alaşehir Örneği”, *Academic Platform Journal of Islamic Researches*, 4/1 (2020), 70-85; Teceli Karasu, “Din Eğitiminde Bireyselleştirilmiş Eğitim Programının Hazırlanması ve Öğretim”, *Özel Eğitim’de Din Eğitimi*, Ed. Saadetin Özdemir&Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 64-84; Mehmet Emin Ay, “Özürlü Çocukların Eğitiminde Din Eğitimi ve Öğretiminin Katkısı”, *I. Çocuk Kurultayı Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: İstanbul Çocuk Vakfı, 2000), 394-397; Mustafa Usta, “Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 20 (2010), 75-110; İslam Musayev, “Zihinsel Engelli Çocuklar İçin Din Eğitiminin Önemi”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası* 23(2015), 193-204; Rıdvan Demir, “Özel Gereksinimli, Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri”, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi (4-5 Mayıs 2018, Adana) Bildiriler Kitabı*, Ed. Münir Yıldırım (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 14- 32.

din hizmetleri ile din görevlilerinin ve din dersi öğretmenlerinin problemleri¹⁵ gibi ana başlıkların öne çıktığı ifade edilebilir. Söz konusu çalışmalar içerisinde engelli bireylerin din eğitimi problemlerine temas eden araştırmaların, genel olarak dini başa çıkma ve bu doğrultuda din eğitiminin engelli bireylerin hayatındaki yeri, engellilere yönelik din eğitiminde dikkat edilecek hususlar, engellilere yönelik din eğitimi materyalleri ile ilgili olduklarını söylemek mümkündür. Doğrudan Kur'an kurslarındaki din eğitimi ve bu eğitimden beklentiler üzerine yapılmış çalışma ise tespit edilememiştir.¹⁶ Yaygın din eğitimi alanında önemli bir yeri bulunan Kur'an kurslarındaki din eğitimi çalışmalarının incelenmesi, sorunlara yönelik öneriler getirilebilmesine ve faaliyetlerinin geliştirilebilmesine imkan sağlayacaktır. Bu doğrultuda İstanbul'daki Kur'an kurslarında işitme ve görme engelli bireylere yönelik din eğitimi hizmeti alan bireylerin, aldıkları din eğitimi ile ilgili görüş, problem ve beklentilerini tespit etmeyi amaçlayan araştırmanın, özellikle yaygın din eğitimi sahasındaki çalışmalar için veri desteği sağlayacağı umulmaktadır.

Araştırmanın problemini "Kur'an Kurslarında yaygın din eğitimi alan işitme ve görme engelli bireylerin aldıkları din eğitimi ile ilgili problemleri nelerdir?" şeklinde ifade etmek mümkündür. Problem sorusuna cevap verebilmek üzere çalışmada cevabı aranan diğer sorular ise aşağıdaki gibidir:

Katılımcıların din eğitimi kaynakları nelerdir?

Katılımcıların Kur'an kurslarına müracaat nedenleri nelerdir?

Katılımcıların engellilik durumlarını anlamlandırmada aldıkları din eğitiminin etkisi nedir?

15 Mesela bkz. Kara (2019); Tuğba Teke, *Görme Yetersizliği Olan Bireylere Yönelik Din Eğitiminde Öğretmenlerin Karşılaştıkları Sorunlar*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019; Eyüp Şimşek & Teceli Karasu, "Din Eğitiminde Engellilere Yönelik Öğretim Materyalleri (Öğretmen Görüşlerine Dayalı)", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 16/37 (2016), 51-75; Muzaffer Üzümcü & Bayramali Nazıroğlu, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Kaynaştırma Uygulamalarında Karşılaştığı Problemler ve Bunlarla Başa Çıkma Yolları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 1546-1557; Rıdvan Demir, "Hafif (Eğitilebilir) Zihin Engelli Öğrencilere Yönelik Hazırlanan Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 64 (2017), 209-235; Sümeyra Bilecik, "Özel Eğitim ve DKAB Öğretmenlerine Göre Otizmlilerde Din-Ahlak Eğitimi ve DKAB Dersleri", *Bilimname* 2/38 (2019), 459-495; Arkin Özkan, *İşitme Engelliler Ortaokullarında Görev Yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Karşılaştığı Problemler*, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

16 Konuyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Mustafa Başkanak, "Engelli Gençlerin Din Eğitiminde Camilerin, Kur'an Kurslarının ve Din Görevlilerinin Yeri ve Önemi", *Gençliğin Gelişimi ve Problemleri Karşısında Din Görevlileri (7. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Bildirileri-Sakarya 2016)*, Ed. Abdullah İnce, (İstanbul 2016), 183-190.

Katılımcıların engellilik durumları ile başa çıkmalarında aldıkları din eğitiminin rolü nedir?

Katılımcıların Kur'an kurslarında aldıkları din eğitimi ile ilgili olumlu ve olumsuz tecrübeleri nelerdir?

Katılımcıların Kur'an kurslarında aldıkları din eğitiminden beklentileri nelerdir?

2. Araştırmanın Yöntemi, Çalışma Grubu ve Sınırlılıkları:

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde engelli bireyler için verilen yaygın din eğitimine devam eden işitme ve görme engelli bireylerin aldıkları eğitimle ilgili problemlerini ve beklentilerini anlamak üzere nitel bir çalışma olan araştırma, olgubilimsel (fenomenolojik) desen ile yapılandırılmıştır. Gerçekliğin tecrübelerle bağlı olarak nasıl anlamlandırıldığına, ortaklaştığına, farkında olunan ancak derinlemesine bilgi sahibi olunmayan olgulara odaklanarak bunları tespit etmeye çalışan olgubilim (fenomenoloji) deseni¹⁷ kapsamında araştırmada katılımcıların aldıkları din eğitimi ile ilgili tecrübe, görüş ve beklentileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Verilerin elde edilmesi için yarı-yapılandırılmış sorulardan oluşan mülakat/görüşme tekniği kullanılmıştır. Verilerin analizi sürecinde, tanıtıcı verilerin düzenlenerek ortaya konulması için betimsel analiz yönteminden; birbiriyle bağlantılı verilerin, bu verileri açıklayan kavram ve temalar çerçevesinde bir araya getirilerek anlaşılır bir biçimde yorumlanmasına yönelik olarak ise içerik analizi yönteminden faydalanılmıştır.¹⁸

Araştırmanın evrenini İstanbul'da Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı kurslarda yaygın din eğitimi alan işitme ve görme engelli bireyler oluşturmaktadır. Örneklem ise İstanbul'un Üsküdar (iki kurumdan), Bahçelievler, Küçükçekmece ve Bağcılar ilçelerindeki Kur'an kurslarına¹⁹ devam eden öğrenciler arasından amaçlı örneklem yöntemi kapsamında kartopu örnekleme ile seçilmiş öğrencileri kapsamaktadır.

Eylül – Aralık 2022 tarihleri arasında, yüz yüze olarak gerçekleştirilen mülakatlara 5'i erkek 10'u kadın 15 işitme engelli ve tamamı kadın 15 görme engelli birey olmak üzere 30 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaşları 17 ila 67 yaş aralığında değişmektedir. Mülakatlar işitme engellilerle işaret dili, görme engelliler ile konuşma

17 Ali Yıldırım & Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2008), 17-18.

18 Yıldırım & Şimşek, 89.

19 Araştırmanın yapılabilmesi için gerekli resmi izinler alınmış olmakla birlikte, katılımcıların kimliklerinin gizli tutulmasını temin etmek amacıyla kursların isimlerine yer verilmemesi tercih edilmiştir.

dili vasıtasıyla, bu kurumlarda görev yapan ve işaret dilini bilen ilgili araştırmacı tarafından bizzat gerçekleştirilmiştir. Araştırma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Etik Kurulu'nun 2021-45 sayılı, 17.06.2021 tarihli kararı ile verilen onay doğrultusunda gerçekleştirilmiştir

Araştırmaya katılan katılımcıları ifade etmek üzere katılımcılar kodlanmıştır. Kodlamalar engel türü, cinsiyet ve yaş esas alınarak yapılmıştır. Buna göre mesela katılımcı işitme engelli, kadın ve 20 yaşında ise İK20, katılımcı görme engelli, erkek ve 17 yaşında ise GE17 şeklinde kodlanmıştır.

Araştırma, İstanbul'da yaygın din eğitimi hizmeti alan işitme ve görme engelli bireylerden görüşmelere katılan çalışma grubu ve gerçekleştirildiği zaman aralığı ile sınırlıdır.

Katılımcıların belirtilen biçimde kodlanmış şekilde engellilik, eğitim ve meslek durumlarını içeren demografik nitelikleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 1.
Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Engellik durumu	Eğitim düzeyi	Mesleği
GE18	%50 görme engelli	Lise son sınıf	Öğrenci
GK40	Doğuştan görme engelli	Üniversite öğrencisi	Özel sektör
GK22	Doğuştan görme kaybı, %10 görme kapasitesi var	Lise	Çalışmıyor
GK25	Sonradan görme engelli, %10 görme kapasitesi var	Üniversite	Çalışmıyor
GE67	Sonradan görme engelli	İlkokul	Matbaacı
GK17	Doğuştan görme engelli	Lise öğrencisi	Öğrenci
GE21	Doğuştan görme engelli	Üniversite	Çalışmıyor
GK36	Sonradan görme engelli	İmam-Hatip Lisesi	Çalışmıyor
GE22	Doğuştan görme engelli	Lise	Çalışmıyor
GE35	Sonradan Görme Engelli	Lise	Çalışmıyor
GK32	Sonradan Görme Engelli	Lise	Çalışmıyor
GK46	Sonradan Görme Engelli	Üniversite (açıköğretim, İlahiyat)	Çalışmıyor
GK17(2)	Doğuştan Görme Engelli	Lise öğrencisi	Öğrenci
GK33	Doğuştan Görme Engelli	Lise öğrencisi (açıköğretim)	Çalışmıyor
GK24	Doğuştan Görme Engelli (Çok az görüyor)	Lise	Çalışmıyor
İK55	Sonradan işitme engelli	İlkokul	Ev hanımı
İK50	Doğuştan işitme engelli	İlkokul	Ev hanımı
İK51	Doğuştan işitme engelli	Ortaokul	Çalışmıyor

İK47	Sonradan (4 aylıktan itibaren) işitme engelli	İlkokul	Hastanede danışman (emekli)
İK47(2)	Sonradan işitme engelli	Ortaokul	Emekli
İK57	Doğuştan işitme engelli	Ortaokul	Emekli
İK38	Sonradan (2 yaşından itibaren) işitme engelli	Lise	Emekli (Fabrika işçisi)
İK29	Doğuştan işitme engelli	Lise	Çalışmıyor
İK29(2)	Sonradan (bebeklik) işitme engelli	Üniversite	Ev hanımı
İK59	Doğuştan işitme engelli	Ortaokul	Ev hanımı
İK55(2)	Sonradan (bebeklik) işitme engelli	Ortaokul	Terzi
İK31	Sonradan engelli	Lise	Ev hanımı
İK44	Sonradan (çocukluk döneminden itibaren) engelli	Lise	Ev hanımı
İK27	Doğuştan işitme engelli	Lise	Çalışmıyor
İK46	Sonradan (2 yaşından itibaren) engelli	Lise	Muhasebeci (emekli)

3. Bulgular:

Araştırmanın soruları katılımcıların din eğitimi kaynaklarını, engellilikle başa çıkabilme durumlarını, din eğitimine duydukları ihtiyacın boyutlarını ve bu ihtiyaç çerçevesinde yaygın din eğitimi aldıkları Kur'an kurslarından beklentilerini anlamak doğrultusunda dört ana tema üzerinden şekillendirilmiştir. Söz konusu temalar ve temalara ilişkin bulgular aşağıdaki gibidir:

3.1. Din Eğitiminin Kaynağı:

Engelli bireyler için eğitim, durumlarını anlamlandırma, durumlarının getirdiği zorluklarla başa çıkabilme ve daha da önemlisi sosyal hayata katılabilme imkanı sağlaması bakımından çok önemli bir ihtiyaçtır. Ancak bu ihtiyacın sağlıklı bir biçimde karşılanabilmesi bakımından engelli bireylerin engel türlerinin eğitim durumlarına etkisini dikkate almak gerekir. Zira konumuz itibariyle işitme ve görme engelli bireylerin gelişim seyri hem engel türleri açısından hem de aynı engel türü içerisinde doğuştan olup olmamasına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Örneğin işitme engelli bireylerin, özellikle dil gelişimini tamamlayamadan bu engelle maruz kalanların dil kazanımlarını gerçekleştirmeleri tam anlamıyla mümkün olamamaktadır. Bu durum başta aile olmak üzere çocuğun çevresiyle iletişim kurmasına engel oluşturmaktadır. Aynı zamanda okuma yazma gibi temel becerilerin kazanılmasını da zorlaştırmaktadır. Dil gelişimini tamamladıktan sonra işitme engelli olan bireyler için ise işitme engelinin gerçekleştiği yaş ne kadar ileri ise engelin gelişim ve öğrenme üzerindeki olumsuz etkisi de o kadar

az olmaktadır.²⁰ İşitme engelinin dil gelişimindeki olumsuz etkisi ise ezberleme, anlama ve kavrama yeteneği açısından bilişsel gelişimi, iletişim problemleri bağlamında ise sosyal gelişimi olumsuz etkilemektedir. Görme engelinin dili kullanma ve anlama yeteneğini değiştirmeyeceğine dair genel kabulün yanı sıra görme engelli bireylerin dili kullanma nitelikleri sebebiyle farklı düşünme şekillerine sahip olabileceklerini düşünenler de mevcuttur. Zira görme engelli bireylerde aşırı sözcük kullanma (verbalizm) yani duyum tecrübeleri ile tutarsız kelime ve cümle kullanımı söz konusudur. Bu durum da görme engelinin erken yaşlarda ortaya çıkmasına bağlı olarak değişmektedir. Doğuştan veya çok küçük yaşlarda, gördüklerini anlamlandırma seviyesine gelmeden ortaya çıkan görme engeli, bireyin kavramsal, dolayısıyla bilişsel gelişimini olumsuz etkilemektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri bazı kavramları görmeden anlamamanın mümkün olamamasıdır ki daha ziyade dokunma duyası ile idrak edilen alan kavramı bunlardan biridir. Aynı şekilde bireyin bedensel olarak kendini tanıması ve cinsiyet farkını anlamlandırması da zor olmaktadır. Bu gibi problemler, sağlıklı bir sosyal gelişim açısından dezavantaj oluşturmaktadır. Ancak dil gelişimini tamamlayan bireylerde ortaya çıkan görme engelinin, bireyin anlama, anlamlandırma ve öğrenme kapasitesini ve dolayısıyla sosyal gelişimine olumsuz etkisi daha azdır.²¹

Bahsi geçen hususların işitme ve görme engelli bireylerin din eğitimi sürecinde dikkate alınması gerekmektedir. Zira alan itibarıyla soyut kavramların önemli bir yeri bulunan dinle ilgili bilgilerin sağlıklı bir biçimde kazandırılabilmesi, öncelikle din eğitiminin veren kaynakların işitme ve görme engelli bireylere eğitim verebilme yeterliliği ile ilişkilidir. Bu yeterliliğin ilk basamağı ise bu bireylerin özelliklerinin

20 Bkz. Mitat Enç vd., *Özel Eğitime Giriş*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No: 156, 1987), 109; Mustafa Başkonak, *Türkiye'de İşitme Engellilerin Din Eğitimi*, 52.

21 Kula (2005), 89, 93.

bilinmesi ve bu özelliklere uygun yöntemlere²² hakim olunmasıdır.²³

Belirtilen noktalardan hareketle katılımcıların din eğitimi aldıkları kaynakları anlamak üzere yönelttiğimiz soru “*Daha önce din eğitimi aldınız mı? (Evet, ise) Nereden?*” şeklindedir. Görme engelli katılımcılardan 3 kişi (GK24, GK32, GK40), işitme engelli katılımcılardan ise 7 kişi (İK27, İK55, İK51, İK47, İK47(2), İK38, İK59) daha önce din eğitimi almadıklarını, ancak İK27, dudak okuyabildiği için annesinin kendisine Kur’an harflerini öğretmeye çalıştığını, İK51 ise, annesinin kendisine öğretmeye çalıştığını ancak hiç anlamadığını ifade etmiştir.

Din eğitimi aldığını ifade eden katılımcıların büyük çoğunluğunun din eğitimlerini Kur’an kurslarından aldıkları tespit edilmiştir. İmam Hatip Lisesi (GK22, GK36), lise (İK29), cami (GE21), aile (GK25, GK17, İK55(2), İK57), okul (GK17 (2)), sivil toplum kuruluşları (GK36, İK46) katılımcıların din eğitimi aldıkları yerler arasındadır.

Verilen cevaplar ışığında, görme engelli bireylerin işitme engelli bireylere nazaran eğitim ve özde din eğitimi alma imkanlarının daha fazla olduğu söylenebilir. Zira görme engelli bireylerin işitme yoluyla öğrenme imkanlarının olması nedeniyle aile başta olmak üzere çevreden bu konuda destek alabilmeleri daha kolaydır. Bu durumun görme engellilerin eğitim sürecinin işitme engellilere göre daha erken ve farklı kanallardan destekli biçimde başlamasını mümkün kıldığı ifade edilebilir.

İşitme engelli bireylerde ise, eğer iletişim için gerekli eğitim alınmamışsa, ailelerin yardımcı olabileme kapasitesi daha düşük görünmektedir. Zira işaret dili bilinmediği

22 Duyarak öğrenme imkanları olmayan veya sınırlı olan işitme engelli bireylerin eğitim sürecinde sözel iletişim yöntemi (oral), doğal işitsel yöntem, işaret yöntemi (manuel), toplam yöntem (total) ve iki dilli yöntem (bilingual) olmak üzere engelin durumuna bağlı olarak farklı yöntemler kullanılmaktadır. Mustafa Başkanok, “İşitme Engelli Bireylerde Din Eğitimi”, 220-222. Görme engelli bireyler için ise işitsel ve dokunmaya yönelik yöntemler etkili olmaktadır. Dolayısıyla görme engellilere uygun materyal geliştirilmesi önem kazanmaktadır. Mustafa Başkanok, “Görme Engelli Bireylerde Din Eğitimi”, 174-176.

23 Söz konusu yöntemlerin belirlenebilmesi engelli bireylerin öğrenme stillerinin bilinmesi ile de yakın ilişkilidir. Buna göre yapılan araştırmalarda bu stillerin engelli bireylerde de bireysel farklılıklar taşıdığı tespit edilmekle birlikte ilköğretim (8. sınıfa kadar) düzeyinde Türkiye’de yapılan bir araştırmada işitme engelli öğrencilerin öğrenme stilleri içerisinde birinci sırada, somut yaşantı ve yansıtıcı gözlem öğrenme biçimini kapsayan değiştiren öğrenme stiline yer aldığı görülmüştür: Bkz. Cem Aslan, “İşitme Engelli Öğrencilerin Öğrenme Stilleri Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Journal of Education* 2(2) (2013), 11. Görme engelli öğrenciler (6,7,8. sınıflar) üzerine yapılan benzer bir araştırmada ise “ayrıştıran (yaparak öğrenme)” stiline öne çıktığı saptanmıştır: Bkz. Tazegül Demir & Ülker Şen, “Görme Engelli Öğrencilerin Çeşitli Değişkenler Açısından Öğrenme Stilleri Üzerine Bir Araştırma” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2(8) (2009), 160.

veya engelli bireyin dudak okumak gibi iletişim becerisi söz konusu olamadığı takdirde, özellikle doğuştan işitme engeli bulunan çocuk ve bireylerle iletişim kurmak zordur. Bu durum erken yaşta ailede eğitim alamamaya yol açmaktadır:

Daha önce hiç din eğitimi almadım. Annem bana öğretmeye çalıştı ama hiç anlamadım. (İK51)

Hayır, almadım ama annem bana öğretmeye çalışıyordu. Ben doğuştan işitme engellyim ama dudak okuyabiliyorum. Annem de dudak okuduğum için bana harfleri gösteriyordu. (İK27)

Erken yaşta din eğitimi alınamaması hem dinin vaz ettiği değerlerin hayata geçirilememesine hem de ilerleyen dönemlerde dini bilgiyi öğrenme güçlüklerinin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.²⁴ Aynı zamanda dinin sağlayacağı manevi destekten, erken yaşlardan itibaren istifade edilmesine de engel teşkil etmektedir. Özellikle iç dünyasında sığınabileceği, kendini güvende hissedebileceği bir varlığa inancın ve engellilik durumuna ilişkin nedenselliğe yönelik anlamlandırmaların engelli bireye sağlayabileceği güven duygusu açısından bu durum önemli bir eksiklik olarak kabul edilebilir.²⁵

Engelli bireylerin kurumsal eğitim alabilmelerinin ise kurumların bu bireylerle iletişim kurma becerilerine sahip eğitimciler ve gerekli materyallere sahip olup olmamalarına bağlı olduğu görülmektedir. Söz konusu imkanlar mevcut veya yeterli değilse, kurumların bu bireylerin kendi bünyelerinde eğitim almalarına olumlu yaklaşmadıkları anlaşılmaktadır:

Almadım. Önceleri Kur'an kursuna gitmiştim ama görme engelli olduğum için kabul etmediler. Uğraşmak istememişlerdi. Sonradan Halkalı'daki kursu öğrendim. Ben matbaa işi yaptığım için bazı kabartma yazı Kur'anları biz basardık.²⁶ Hocayla da öyle tanıştık ve devam ettik. (GE67)

Görme engelli olduğum için hiçbir Kur'an Kursu beni tam olarak almıyordu. Alsa bile kabartma Kur'an-ı Kerim yoktu. Ortaokulda seçmeli Kur'an dersi olarak Kur'an dersine başlamış oldum. İlk ve ortaokulu da görme engelliler okulunda okumuştum. (GK17)

Evet, küçükken işiten çocuklarla kursa gitmiştim ama duymadığım için hoca benimle pek ilgilenmemişti. Sınıf kalabalıktı. Hoca onlara bakıyordu. Zaten işaret dili bilmediği için ben onu anlamıyordum. O da beni anlamıyordu. Yıllar sonra işitme engellilere kurs açıldı. Ben de orya gittim hala devam ediyorum. (İK44)

24 Başkonak, *Türkiye'de İşitme Engellilerin Din Eğitimi*, 103.

25 Kula (2017), 132-133.

26 Diyanet İşleri Başkanlığı, durumlarını gösteren sağlık raporu olan görme engelli bireyler için Braille Kur'an-ı Kerim Elif-Ba'sı gibi eğitim materyallerine ücretsiz erişim imkanı sunmaktadır. https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/30054/haydi-turkiye-evden-kuran-ogrenmeye?TSPD_101_R0=083d721e09ab2000989a3d1e59f88f144ca5ea3e863c016c3eea678525dea68e9a166f3682bb1461089b9cc9e0143000eb0d5dcf96c6e40c802a7950a9926562d37a61374a54eb81696c7a3f051b3be7e76773c1b71973a5de64e4e892caf027.

Kurumlara ulaşım imkanı, eğitimin sürekliliğini etkileyen bir boyut olarak dikkati çekmektedir:

Liseyi bitirdikten sonra Zeytinburnu 'nda bir kursa gittim. Orada biraz eğitim gördüm ama ben Çekmeköy'de otuyordum. Zeytinburnu çok uzaktı. Yarım kaldı gidemedim. Keşke daha yakın yerlerde kurslar olsa. (İK31)

Katılımcıların cevapları çerçevesinde işitme ve görme engelli bireylerin din eğitimi kaynakları arasında Kur'an kurslarının önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumun, engelli bireylerin engellilik durumlarına uygun eğitim alabilecekleri eğitmen ve materyal imkanının bu kurumlarda daha fazla olması ile yakın ilgili olduğu düşünülebilir.

3.2. Engellilikle Başa Çıkma ve Din:

Engellilik durumunun nasıl anlamlandırıldığı, bu durumla başa çıkma sürecinde engelli bireye yön verecek önemli bir unsurdur. İfade edildiği üzere söz konusu anlamlandırmada din temel kaynaklardan biri olabilmektedir. Dinin temel kaynaklardan biri olması ise din eğitimi ihtiyacını beraberinde getirmektedir ki Kur'an kursları bu ihtiyaca yönelik hizmet vermeye çalışan kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Engelli bireylerin engellilikle başa çıkma süreçlerinde dinle ilişkilerinin, Kur'an kurslarına müracaat etmelerine zemin teşkil ettiği düşüncesi ile araştırmada katılımcıların engellilik durumuna yaklaşımları, karşılaştıkları zorluklar ve bu süreçte destek aldıkları kaynaklar anlaşılmaya çalışılmıştır.

Katılımcıların engellilik durumlarına bakışlarını, bu süreçte zorlandıkları hususları ve bu hususlarla başa çıkmada başvurdukları kaynakları anlamak doğrultusunda yönelttiğimiz ilk soru "*Engelliliği kabul ediş tecrübenizde sizi zorlayan hususlar oldu mu? Olduysa neler?*" şeklindedir. Soru esasen sonradan engellilere yönelik olarak planlanmıştır. Ancak doğuştan engelli bireylerin de çevresel etkileşimlere bağlı olarak engellilik durumlarına yönelik sorgulama yapıp yapmadıkları hakkında değerlendirme yapabilmeleri bakımından tüm katılımcılara yöneltilmiştir.

Katılımcıların verdikleri cevaplar ışığında, doğuştan veya çok küçük yaştan itibaren engelli bireylerin engellilik durumlarını kabul ediş biçimleriyle sonradan engelli bireylerin durumlarını kabul edişleri arasında farklılıklar bulunduğu anlaşılmaktadır. Soruyu yöneltirken öngörüldüğü üzere, doğuştan veya küçük yaştan itibaren engelli bireylerin engellilik dışında bir tecrübeleri olmadığı için, engellilik durumunu kabul etme ile ilgili problemleri genellikle bulunmamaktadır. Ancak aile ve çevre ile iletişim problemleri varsa veya aile ve çevrenin engellilik durumuna

karşı tavırları yapıcı ve destekleyici değilse, bu bireylerin de engellilik durumlarını sorgulayabildikleri görülmektedir. Dolayısıyla çevre desteğinin engellilik ile başa çıkmada belirleyici rol oynadığı olgusu, bu çalışmada da desteklenmektedir.²⁷

İletişim probleminin en çok işitme engelli katılımcılar tarafından vurgulandığı, dikkati çeken bir diğer husustur. Bir başka ifadeyle işitme engelli bireylerin, görme engelli bireylere nazaran daha fazla iletişim problemi yaşadıkları anlaşılmaktadır:

Tabii ki oldu. Böyle bir durumda aklıma ilk gelen şey çevrenin tepkisi oldu. Onların bakışı üzümüştü. Yeni bir hayata başlıyorsun, görmüyorsun. Eline baston aldığında dışarı çıktığında tüm gözleri üzerinde hissediyorsun. Görmüyorsun ama engelliyim hissiyatına kapılıyorsun. Ama bu durum beni isyana getirmede. Çevremde biri vardı. Az görüyordu. Ailesi ona engelli gözüyle çok baktı. Hatta ona zihinsel engelliyim gibi davrandılar. Ama değildi. O da bu durumu kabullendi böyle. Gözlerimi kaybedince aklıma ilk gelen bu olmuştu. Ben de onun gibi olur muyum diye düşündüm ama sonra ben onun gibi olmayacağım dedim. Allah bana akıl vermiş irade vermiş ve ben de onun için bir şeyler yapacağım dedim. Gözüm değişti ama aklım değişti mi, hayır. Gözüme bir perde indiğini kabul ettim ve böyle devam ettim. (GK32) Bebekken yüksek ateşten işitmemi kaybettim. İşitme engelli olmam psikolojik olarak benim için zor olmadı ama iletişim açısından çok sıkıntılar yaşadım. Kendimi yeterine ifade edememem, her insanın işaret dili bilmemesi bizler için zor oluyor. Herkes işaret dili bilse bizler için kolaylık olur. Mesela ben işaret dili bilen biri görünce onunla anlaşabildiğim için çok mutlu oluyorum. (İK29(2))

Sonradan engelli katılımcıların da kabullenme süreçlerinin kolaylaşmasında ve zorlaşmasında en önemli etkenin, başta aile olmak üzere çevrenin tepki ve yaklaşım biçimi olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında, ailenin ve çevrenin engelli bireylerle iletişim kurabilme becerisinin yeterli olup olmaması süreci etkileyen bir diğer unsurdur. Belirtilen iletişim probleminin yine işitme engelli bireyler için daha sık gerçekleştiği ifade edilebilir:

Çevremde benden başka görme engelli yoktu. Hayattan dışlanmış gibiydim. Çünkü bana herkes ister istemez bu konuda bilinçli olmadıkları için farklı bakıyorlardı. Ben ilkokula başladığımda beni görenlerin okuluna vermişlerdi ve çok zorlanmışım. Ne yapacağımı bilmiyordum. Mutsuzdum ama sonra görme engelliler okuluna geçince arkadaşlarım olmuştu. Herkes benim gibiydi. Onları görünce kendimi de fark ettim. İçe kapanıktım, kimseyle konuşmaz görüşmezdim. Tabii sonra özgüven sahibi oldum. (GK17) Ben kursuma gidip hocamla tanıştığımda görmememi o kadar önemsemedim. Hocamın tamamen görmüyordu. Ben az da olsa bir ışık görüyorum, kendi işimi halledebiliyorum ya, hocamı gördükten sonra kendime şükrettim. Gözümü tamamen kapatıp yürümeye çalışıyorum ya, hocamdan aldığım destek çok önemli oldu. Çünkü onu görünce halimden şikayet edemedim. Aksine hep şükrettim. Çünkü hocam çok zorlukla uğraşmış, onun yaşadığı zorluk yanında benimki hiçbir şeymiş. Benim ailem aşiret. İlk torun benim ve görme engelli

27 Değerlendirme için bkz. *Özürlülüğe Karşı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması*, (Ankara: T.C. Özürlüler İdaresi Başkanlığı, 2010); Musayev (2016), 46-53; Öz, 75-89; Kula (2000), 187-188; Kula (2017), 122-123).

olduğum 40 günlükten sonra fark edilmiş ve hep gizlenmişim. Babam ve babaannem bu konuda bana çok eziyet ettiler. Görme engelli oluşum utanılacak bir şey gibi görüldü ve bana da öyle hissettirildi. Misafir gelse odaya saklanan ben alıyordum. Tabi bunun neticesinde sorguluyordum. Neden ben? Niye? Görmediğim için mi? Bunu ben mi istedim, ben mi tercih ettim? Gibi sorgulamalarım oldu. (GK24)

Doğuştan engelliyim, ailemle iletişim problemimiz olurdu ama abimle anlaşabiliyorduk. Çünkü o da işitme engelliydi. Annem babam işaret dili bilmediği için bizimle iletişim kurmakta zorlanırdı. Hatta bazen öyle bir çabaları bile olmazdı. Pek ilgilenmediler. Biz de abimle daha çok iletişim kurduk. Aile ile iletişimsizlik bizim için zor oldu. Bu yüzden duymuyoruz diye dışlanmış gibi davranılması bizi çok üzdü. Ben rüyamda meleklerin benimle olduğunu gördüm. Çok etkilendim. Ondan sonra kabullenişim kolay oldu. (İK50)

Engellilik durumunun hayatlarına getirdiği değişiklikleri ve etkileri anlamak üzere sonradan engelli katılımcılara yöneltilen “*Engelliliğin hayatınıza getirdiği temel değişiklikler nelerdir?*” sorusuna sonradan engelli olan katılımcıların verdikleri cevaplara bakıldığında, duyarlılık, olgunluk ve empati duygusunun bir kazanım olarak ifade edildiği (GE18, GK25, GK46, G17) görülmektedir. GE18’in ifadeleri bu duruma önemli bir örnek oluşturmaktadır:

Ben yarım gördüğüm için herhangi bir olayda iki tarafı anlamakta normal geliyor. Şimdiye kadar gördüğüm kadarıyla gören birisiyle hiç görmeyen birisinin uzlaştığını az gördüm. Engelliler biraz acımasız olabiliyor, fazla gerçekçiler. Gören kişi onu anlamadığında empati yapamadığında uzlaşmaları çok zor. Yarım görüyor olmam her iki tarafa nasıl yaklaşmam gerektiğini, onları daha iyi tanımamı sağlayarak öğretti. (GE18)

Engellilik durumlarının, özellikle eğitim ve becerilerini ilerletme doğrultusunda kendilerini geliştirme azimlerini ve gayretlerini arttırdığını belirten katılımcılar da bulunmaktadır. Gayretlerinin en önemli nedenleri arasında, engellilik halinin hayata katılmalarına mani olmasının önüne geçmek yer almaktadır (GK40, GK17, GK36, İK47(2), İK55(2), İK31, İK44, İK29). Söz konusu gayretin oluşmasında çevrenin, özellikle kurs hocaları gibi kendilerine örnek alabilecekleri insanlarla tanışmalarının da etkili olduğu anlaşılmaktadır (GK24, GK17, GK36). Diğer taraftan, görme engelli olarak iş imkanı bulamamış olmak da kendini geliştirme yönünde gayret göstermenin bir nedeni olarak ifade edilmiştir (G67).

Katılımcılar arasında engellilik durumlarının hayata devam edebilme, başarılı olabilme açısından kendilerini başkalarına örnek ve yardımcı olmaya yönelttiğini ifade edenler de bulunmaktadır (GK40, GK22, GE67).

Katılımcıların bazıları ise engellilik durumunun kendilerini din eğitimi almaya sevkettiğini, din eğitiminin engellilik durumları ile başa çıkmada kendilerine yardımcı olduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir (GE67, GE35, İK51). Eğitim aldıkları Kur’an kurslarının bu konuda kendilerine yardımcı olduğunu vurgulayanlar da bulunmaktadır (GE35, GE22, GK36).

Engeli olmayan bireylerle kendileri arasındaki farklara yönelik değerlendirmelerini almak üzere, doğuştan engelli katılımcılara soru “*Engelliliğin, engeli olmayan bireylere göre, hayatınıza getirdiği temel değişikliklerin neler olduğunu düşünüyorsunuz?*” şeklinde sorulmuştur. Cevaben doğuştan engelli katılımcıların büyük çoğunluğu, engellerinden dolayı zorlanma hissi yaşamadıklarını veya farklılıkları üzerinde çok fazla düşünmediklerini ifade etmişlerdir. Nedeni ise görme veya işitme tecrübesine sahip olmamalarıdır. Bazı katılımcılar ise engellerinden ziyade çevrenin tepkisinin, ön yargılarının (G18) ve başta ailede olmak üzere yaşanan iletişim problemlerinin (İK50) ve kişisel bilgisizliğin (İK29) kendilerini olumsuz etkilediğini vurgulamışlardır.

Katılımcılara, “*engellilik durumunun ortaya çıkardığı değişikliklerle başa çıkma sürecinde nerelerden destek aldıkları*” sorulduğunda, birçok katılımcının Allah’tan/ inançtan/dinden (G22, G25, G17, GK24, İK50, İK51, İK47, İK38, İK29, İK27, İK44) cevabını verdiği görülmüştür. Dinin engelliliği anlamlandırmada ve onunla başa çıkmada verdiği desteğe işaret eden cevaplar içerisinde bu desteği hissetmede Allah algısının önemine işaret eden şu ifadeler dikkat çekicidir:

Doğuştan işitme engelliyim ama hiç şikayet etmedim. Çok sıkıntılarım oldu, dışlandım. Alay ettiler ama ben Allah’a isyan etmedim yine. Çünkü Allah’ın kızmasından korktum. Çok fazla dini bilgim yok. Allah kızar zannediyordum. Ama Allah çok merhametliyim. O’nu tanımaya başlayınca daha üzülmedim. (İK29)

İK44 ise durumunu bir imtihan olarak değerlendirdiğini ve peygamberleri kendine örnek aldığını şu cümlelerle vurgulamıştır: “*Başıma gelenlerin bir sınav olduğunu düşündüm. Liseden sonra daha çok Kur’an öğrenmek istedim. Peygamberlerin hayatını merak ediyordum. Mesela Eyüp peygamber beni çok etkilemişti. Onun hayatını kendime örnek aldım.*”

Katılımcıların destek aldıkları kaynaklardan bir diğeri ise aile olduğu anlaşılmaktadır (GK22, GK25, GK17(2)). Ancak aile desteğinden bahseden katılımcı sayısı hem az hem de görme engelli bireylerle sınırlıdır. Bu veri işitme engelli bireylerle yaşanan iletişim probleminin ailede başladığını göstermesi ve bu konudaki değerlendirmeleri desteklemesi açısından önemlidir.

Eğitimin (GE35, İK47(2)), din eğitiminin (GE35) ve eğitim aldıkları Kur’an kursunun da kendileri için bir destek olduğunu ifade eden katılımcılar bulunmaktadır (GK36, GE22, GE32, GK33, İK55). İletişim problemi nedeniyle sosyalleşemediğini ve dolayısıyla nereden destek alınabileceğine dair bilgisinin olmadığını vurgulayan katılımcılar da mevcuttur ve bu katılımcılar işitme engelli bireylerdir (İK47, İK59).

Doğuştan veya küçük yaşlardan itibaren engelli diğer katılımcılar ise engelliliği

kabul etmede zorluk çekmedikleri için herhangi bir desteğe ihtiyaç duymadıklarını belirtmişlerdir:

Bir zorluk yaşamadığım için herhangi bir şeyden desek alma ihtiyacı hissetmedim. (GE21)
Herhangi bir desek ihtiyacı duymadım ama insanların yadurgamasına şaşırıyordum. (İK57)
Herhangi bir desteğe ihtiyaç duymadım. İşiten bir insan nasıl hayatını devam ettiriyorsa biz de aynı şekilde hayatımızı devam ettiriyoruz. Tek farkımız siz duymamayı tecrübe etmediniz biz de duymayı. (İK29(2))

Engelliliğin bireyin hayatına getirdiği fiziki ve sosyal bir takım sınırlandırmalar, olumsuzluklar söz konusudur. Bu olumsuzluklar hem engelliliğe bakışı hem de onunla başa çıkma sürecini belirlemektedir.²⁸ Ancak araştırmada katılımcıların engelliliğin hayatlarına etkisi konusunda genellikle olumlu ve yapıcı etkilerden bahsettikleri tespit edilmiştir. Bu dikkat çekici ve olumlu bir veridir. Kur'an kurslarının da bu doğrultuda destekleyici rol oynadığının ifade edilmesi, kursların işlevselliği açısından ayrıca dikkate değerdir. Engelli olmayan bireylerle mukayeseli biçimde yaklaşıldığında katılımcıların büyük kısmı herhangi bir zorluk vurgusu yapmamaktadır. Ancak zorluklardan bahseden katılımcıların belirttikleri hususlar arasında yine çevrenin tepkisi, özellikle işitme engelli bireyler için iletişim problemi öne çıkmaktadır. Buna göre engelliliğin zorluk olarak algılanmasında çevrenin belirleyici etkisi bir kez daha tespit edilmiştir. Bu veri için engelin doğuştan olup olmaması bir etken olarak görünmemektedir. Bir başka ifadeyle katılımcıların cevapları çerçevesinde, engelliliğin bireylerin hayatlarını olumsuz etkileme nedenleri arasında aile ve çevrenin etkisinin öne çıktığı görülmektedir. Bu etki işitme engelli bireyler için öncelikle iletişim problemi olarak kendini göstermektedir. Buna göre çevre ile iletişim kuramama bireyde engellenme ve dışlanmışlık hissini pekiştirmektedir. Bu noktada engelli bireyle iletişim kurma yollarının eğitim gerektirmesi ve ekonomik açıdan maliyetli olması, söz konusu iletişim probleminin donanımlı eğitim kurumları dışında giderilmesine engel oluşturmaktadır.²⁹ Görme engelli bireyler için ise çevreden engellerine yönelik aldıkları olumsuz tepkiler veya engellerinin hissettirilmesi ile dışlanmışlık algısı zorlayıcı etken olarak dikkati çekmektedir. Buna göre engelli bireyler için yapılacak çalışmalarda bireylerin çevrelerinin bilinçlendirilmesine yönelik faaliyetlerin de planlanması gerekli görülmektedir.

28 Mesela bkz. Bucuka (2019), 912-913. Gülderen Durna, *Görme Engellilerde Dini Sosyalleşme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020. 413-420.

29 Kula (2000), 201; Sadettin Özdemir, "Engelli Bireylerin Manevi Rehabilitelerinde İletişimin Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (38) (2017), 144.

3.3. Din Eğitimi İhtiyacı:

Dinin engelliği anlamlandırmada ve onunla başa çıkmada sağladığı manevi destek, dini daha iyi öğrenme doğrultusunda din eğitimi ihtiyacını beraberinde getirebilmektedir. Bu doğrultuda araştırmada katılımcıların din eğitimi ihtiyacı duyup duymadıkları nedenleri ile birlikte anlaşılmaya çalışılmıştır.

Sonradan engelli olan katılımcıların engellilik durumlarını anlamlandırmada, zorluklarıyla başa çıkmada din eğitimi ihtiyacı hissedip hissetmediklerini anlamak üzere sorulan “*bu süreçte din eğitimi ihtiyacı hissettiniz mi?*” sorusuna, iki kişi hariç tüm katılımcılar olumlu cevap vermişlerdir. Olumsuz cevap verenlerden G25 gözlerinin gördüğü dönemde Kur’an eğitimine başladığı için din eğitimine ayrıca ihtiyaç hissetmediğini ancak okuyabileceği Kur’an bulunmamasının bir eksiklik hissi yarattığını belirtmiştir. İK55 ise işitme engelli oluşunu bir imtihan olarak değerlendirerek kendini teselli ettiğini, dini bilgisinin ve yaşantısının çok fazla olmadığını vurgulamıştır.

Söz konusu ihtiyaç hissini nedenleri olarak öne çıkan cevaplar şunlardır: Toplumdaki diğer insanlarla nasıl ilişki kurulacağını öğrenme isteği (GE18), Kur’an’ı okuma/okuyabilme isteği (GK40, İK47, İK59), fıkıh/itikad/ilmihal ile ilgili konularda bilgi edinme talebi (GK22, GE22, İK29, İK44, İK27), başkalarına yardımcı olabilmek için din hakkında bilgi edinme ihtiyacı (GE67, İK29), dini görevlerini, ibadetlerini yerine getirebilmek için dini bilgi ihtiyacı (GK17, GK36, GK33, İK51, İK29, İK29(2), İK27, İK46), durumunu anlamlandırabilmek, varoluş amacını anlayabilmek ve zorluklara karşı manevi destek bulabilmek için dini bilgi ihtiyacı (GK32, GK17, GK24, İK50, İK47, İK57, İK55(2), İK44).

Din eğitimi ihtiyaçlarına dair somut örnekler alabilmek için sonradan engelli katılımcılara yöneltilen “*din eğitiminin bu süreçte size hangi açılardan yardımcı olmasını beklediniz/bekliyorsunuz?*” sorusuna katılımcıların bir kısmı beklentileri bir kısmı ise³⁰ din eğitiminin hayatlarına etkileri açısından cevap vermiştir. Beklentileri açısından cevap veren katılımcıların cevapları arasında öğrenme ve öğretme (GK40), sevap kazanma ve ömrünü, sağlığını daha iyi değerlendirebilme (GK32), bilgi arttırma ve dini daha iyi yaşama (GK17, İK55, İK51), namaz kılabilme (İK50, İK47(2)), daha fazla ve zorlanmadan ibadet edebilme ve manevi destek (GK24, İK59), Allah’a sığınma (İK29, İK29(2)), inanç ve ibadet konularını öğrenme (İK46), dini daha iyi öğrenerek bir imtihan olan durumuna sabredebilme (İK57) gibi hususlar öne çıkmaktadır.

Soruya din eğitiminin kendilerine etkisi açısından cevap veren katılımcıların

30 Doğuştan veya küçük yaştan itibaren engellilerden de cevap verenler olmuştur.

bazıları din eğitiminin etkisini ahiret ve kader inancı çerçevesinde durumunu kabullenme, sabretme ve şükretme şeklinde ifade etmişlerdir:

Her şeyden önce kadere inanmak etkili oldu. İlkokuldayken anlatmışlardı kader konusunu. Hep anlamaya çalışmıştım. Sonradan görmemi kaybedince kadere imanın tam manasıyla nasıl olması gerektiğini işte o zaman anladım. Tabi bu süreçte peygamberlerin hayatı da çok etkili oldu. Eyüp peygamberin hayatı özellikle. Onun sabrı gibi sabır göstermeye çalıştım. Dini daha çok kavradıkça daha çok sabırlı oldum. Önemli olan ahiret yurduydum. Burası geçiciydi. Hani Allah buyuruyor ya, sizin başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, önceden belirlenmiş olmasın. Zaten belliymiş, yazılmış yani. Olacaktı. Bunu kimse değiştiremez ki. (GK46)

Allah'ın ahirette mükafatlandıracağı düşüncesiyle destek buluyorum. Ahiret inancım, kader anlayışım beni bu konuda sabretmeye ve aynı zamanda hamdetmeye teşvik ediyor. (GK22)

Bazı katılımcıların verdiği cevaplar dinin genelde insana, özelde engellilere verdiği değeri anlamının kendi öznel algılarını olumlu etkilediğine ve engellilik durumu ile daha barışık olmalarına vesile olduğuna işaret etmektedir:

Ben dünyaya gözlerimi hep kapalı açtım ama din hayatımı hep ilgilendirdi. En başta bana birey olarak değer veriyordu. Bunun desteğini hissetmek istedim. Özel olarak gördüm kendimi. (GE22)

Din insanın Allah için önemli bir varlık olduğunu söylüyor. Engelli de olsak insanız ve diğer işiten insanlardan farksızız. Bizlere değer veriliyor. Din engelliye destekliyor. Bu da bize yol gösteriyor. (İK55(2))

Allah bize değer veriyor. Bizim doğru yolda olmamızı istiyor. Aslında bize doğru yolu göstererek bize yardımcı oluyor. Bizi koruyor. (İK27)

Söz konusu cevaplara paralel olarak katılımcılardan biri, kendini anlamlandırma sürecinde din eğitimi eksikliğinin etkisini şu şekilde ifade etmektedir:

Eskiden din eğitiminin önemini bilmiyordum. Ama dini bilgim olsaydı içime kapanmazdım. Hayata küsmezdim. Kendime hiç güvenmiyordum. Din insana önem veriyor. Engelliye daha çok önem veriyormuş. Bunu öğrendiğimde çok duygulanmıştım. Daha genç yaşta bilseydim daha kendimle barışık bir hayatım olurdu. (İK31)

Bir katılımcı ise din eğitiminin öfke kontrolünü sağlamasına yardımcı olduğunu belirtmiştir³¹:

Önceden ben çok sinirliydim, herkese karşı çıkıyordum, daha çok isyankar bir tavrum vardı. Peygamber Efendimizin hayatını öğrenerek, Kur'an öğrenerek kendimi geliştirdim, kendimi frenlemeyi öğrendim. Hayatıma birçok şey kattı. (GK33)

31 İşitme engelli bireylerin saldırganlık düzeyi üzerine yapılan bir çalışmaya göre saldırganlık eğilimi üzerinde toplumsal etkinin önemli bir rolü olduğunu söylemek mümkündür. Atılğanlık eğilimi ise bir diğer etken olarak dikkati çekmektedir. Dolayısıyla engelli bireylerin öfke kontrolü söz konusu olduğunda toplumsal etkinin dikkate alınmasının gerektiği ifade edilebilir. Bkz. Filiz Obuz, *İşitme Engelli Bireylerde Engelleri İle İlgili Dini Atıfları İle Saldırganlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin incelenmesi*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2015, 79.

Doğuştan veya çok küçük yaştan itibaren engelli olan katılımcılara genel itibariyle *din eğitimi ihtiyacı hissedip hissetmediklerini, nedeni* ile birlikte sorduğumuzda, hepsi ihtiyaç hissettiklerini ifade etmişlerdir. Söz konusu ihtiyacın nedenlerinden biri olarak dinin fitri bir gereksinim olduğunu vurgulayan katılımcıların mevcuttur (GK17, GK24, İK29). Bunun yanında manevi destek ihtiyacı duydukları için (GE21), dinin bir hayat tarzı ortaya koyması nedeniyle o hayat tarzını anlayabilmek için (GE22), daha iyi bir Müslüman olabilmek için (GK17(2)), engellilik durumuna bağlı gelişen içe kapanıklık halini aşmak için (İK50), ibadetleri yapabilmek ve merak edilen dini konuları öğrenebilmek için (İK51), Allah'ı tanımanın getirdiği huzur nedeniyle Allah'ı daha iyi tanımak için (İK47) ve günlük hayatta yaşanan bazı olayların sebep ve hikmetlerini anlayabilmek için din eğitimine ihtiyaç hissettiklerini ifade edenler bulunmaktadır.

Katılımcıların tümüne “en çok hangi konularda din eğitimi ihtiyacı hissettiklerini”ne dair sorduğumuz soruya, önceki cevaplarında kısmen yanıt verenler bulunmakla birlikte, bu soru kapsamında şu alanlara temas edilmiştir: Kur'an /tecvid (GK22, GK25, GK32, GK46, GK24, İK55, İK50, İK47, İK57, İK38, İK29(2), İK59, İK31, İK55(2), İK44, İK27), hafızlık (GE18), peygamberler tarihi (GK40, İK57, İK44), hadis (GK22, GK46), siyer (GK36, İK50, İK47(2), İK27), fıkıh (GK25, GE21, GK36), ilmihal (G67, GK36, GK46), inanç konuları (Allah'a, peygamberlere iman, ahiret) (GK17, İK51), dinin her alanı (GK33, İK47(2)), ibadetler/namaz (GK24, İK59, İK46), dini sorumluluk alanları (İK51), dua (İK38), helal ve haramlar (İK29, İK27). Verilen cevaplara bakıldığında, katılımcıların büyük çoğunluğunun Kur'an'ı okumayı ve anlamını öğrenmeyi istedikleri görülmektedir. Katılımcılar arasında işitme engelli katılımcılardan biri Hz. Peygamber'in hayatını öğrenmekte (İK50), ikisi ise ezber yapmakta (İK55(2)) ve Kur'an'ı okumayı öğrenmekte zorlandıklarını belirtmişlerdir.

Sıkıntılar karşısında anlama ve çözüm bulma çabası olarak adlandırılacak dini başa çıkma ile ilgili yapılan çalışmalarda dini başa çıkmanın daha ziyade olumlu yönlerinin değerlendirildiği ve genellikle olumlu sonuçlar doğurduğu tespit edilmektedir.³² Engelli bireylerin de genellikle olumlu başa çıkma etkinliklerine başvurdukları görülmektedir.³³ Nitekim engelli bireyler üzerine yapılan çalışmalarda, Allah'ın kendilerini seven, sıkıntılarını aşamada kendilerine yardım eden, destek olan bir güç olarak görülmesini kapsayan manevi temelli etkinlikler ile din görevlilerinden ve diğer dindarlardan destek almalarını kapsayan dini destek etkinlikleri gibi

32 Ali Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak: Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 69.

33 Mesela bkz. Kula (2005), 241-242; Musayev (2016), 68-80; Savcı Bahçekapılı, 72.

olumlu dini başa çıkma etkinliklerine sıklıkla başvurulduğu tespit edilmiştir.³⁴ Bu çalışmada da katılımcıların manevi temelli etkinlikler başta olmak üzere dini destek etkinlikleri gibi olumlu dini başa çıkma etkinliklerine müracaat ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında cevaplar din eğitiminin dini başa çıkmadaki olumlu etkisine işaret etmektedir. Buna göre katılımcıların din eğitimine duydukları ihtiyaç temelde dinin kendilerine sağlayacaklarını düşündükleri manevi destek ile ibadet gibi dinin uygulama boyutlarını hayata geçirebilecekleri dini bilgileri elde etme isteğinden kaynaklanmaktadır. Beklenen manevi desteğin içerisinde Allah sevgisi, Allah'a sığınma, sabır, tevekkül, kader gibi kavramların anlaşılması, buna bağlı olarak bireyin kendi durumunu anlamlandırması yer almaktadır. Bu tespit benzer çalışmalarda da ortaya çıkmaktadır.³⁵ Ancak anlamlandırmanın boyutunun işitme engellilerle görme engelliler arasında farklı olacağını dikkate almak gerekir. Zira işitme engelli bireyler, özellikle engellik durumu doğuştan ve küçük yaşlardan itibaren ise, dil gelişimleri nedeniyle soyut kavramları anlamakta, aynı kelimeye ait birden fazla anlamı yorumlamakta, etken ve edilgen cümle yapılarını anlamakta oldukça zorlanmaktadır.³⁶ Nitekim kurslarda ders veren eğitici olarak tecrübe edildiği üzere işitme engellilere yönelik derslerde, bilhassa inanç esasları gibi konuları anlamada sıkıntı çektikleri görülmektedir. Örneğin kader-kaza konusundaki kaza kavramının işaretleri ile talihsiz olaylara işaret eden kaza kavramının işareti aynıdır. İşaretleri aynı ancak anlamları farklı bu kavramları açıklayabilmek için, her kavramın ve eşyanın zihinlerinde bir işaret olarak karşılığı bulunmasından ve günlük yaşantıdan hareketle birçok örnek verilmeye, mümkünse örnekler görsellerle desteklenmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla işitme engelli bireylerin derin anlamlandırmalara varması beklenmemektedir. Görme engelli bireylerde ise ses uyarıcılarını almak mümkün olduğu için kavrama, anlama ve buna bağlı olarak uygulamada ciddi sıkıntılar yaşanmadığı görülmektedir.

Verilen cevaplar arasında dikkat çekici bir diğer husus Peygamberler tarihi ile Hz. Peygamber'in hayatına ve hadislerine ilginin yoğun olmasıdır. Bu veri, başta Hz. Peygamber olmak üzere peygamberlerin zorluklarla başa çıkmada ve sabırlı, azimli olma, sıkıntıları imtihan görme, ümitsiz olamama, şükretme gibi tutum ve davranışlar açısından engelli bireylerce örnek alındıklarını tespit eden çalışmaları desteklemektedir.³⁷

34 Kula (2005), 59-61; Musayev (2016), 68-80.

35 Musayev (2016), 69-70.

36 *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi: İşitme Yetersizliği ve Kaynaştırma*, (Ankara: MEB, 2016), 11.

37 Bkz. Naci Kula, "Engelli Bireylerin ve Ailelerinin Yaşantılarında Hz. Muhammed'in Örneği (Çorum Örneği)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (1) (2011), 192-193.

3.4. Kur'an Kurslarından Beklentiler:

Katılımcıların eğitim gördükleri Kur'an kursları ile ilgili değerlendirmelerini almak üzere yöneltilen sorulardan ilki *kuruma müracaat etme nedenlerinin ne olduğu* şeklindedir. Katılımcıların³⁸ verdiği cevaplar arasında Kur'an öğrenmek (GK40, GK22, GK25, GE22, GK32, GK46, İK55, İK51, İK47, İK57, İK38, İK59, İK44, İK27, İK46) ve hafızlık³⁹ (GE18, GE21, GE35) öne çıkmaktadır. Bunun yanında dini öğrenmek, kendini dini bilgi doğrultusunda geliştirmek, ibadetleri yerine getirebilmek (GK17, GK33, İK47(2), İK38, İK29, İK29(2), İK55(2), İK31, İK46) ve başkalarına da bu alanda yardımcı olabilmek (GK67, GK36) diğer nedenler olarak ifade edilmiştir. Katılımcılardan biri ise kursa manevi destek beklentisi ile katıldığını şu ifadelerle dile getirmiştir:

Aradığım bir manevi destek vardı. Baskılardan ve dışlanmışlıklardan bıkmıştım. Beni anlayabilecek insanlarla olmaya ihtiyacım vardı. Zaten psikolojik destek de alıyordum ama yetmiyordu. Dinin sorumluluklarından da çekiniyordum. Böylece kursa başladım. (GK24)

Engellilere yönelik din hizmetleri sunan Kur'an kurslarının bilinirlik durumlarını anlamak üzere, katılımcılara eğitim aldıkları "*kurumla ilgili ilk bilgilerini nereden edindikleri*" sorulmuştur. Soruya verilen cevapların farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre kurslarla ilgili ilk bilgiyi Din kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi hocasından (GE18), aile fertlerinden (GK40, GK24, İK27), devam ettikleri farklı kursların/derneklerin hocalarından (GK22, GK36, GE35, GK32), tanıdıklardan/arkadaşlardan (GE22, İK51, İK47, İK47(2), İK38, İK29, İK59, İK31, İK55(2), İK55, İK44, İK46), radyodan (GK46), kursların gönderdiği broşürlerinden (GK17, GK17(2), sosyal medya platformlarından (Facebook) (GK33, İK29(2), İK50) aldıklarını ifade etmişlerdir. Cevaplara göre kurslara dair en öncelikli bilgi kaynağının arkadaş ve tanıdık çevresi olduğu görülmektedir.

38 Katılımcıların cinsiyetlerinin ağırlıklı olarak kadın olması, kurslara katılan öğrencilerin niteliği ile ilgilidir. Bu durum, katılımcılardan birinin (GE35) işaret ettiği üzere engelli bireylere eğitim verebilecek erkek hocaların sayı yetersizliğinden kaynaklanabileceği gibi; erkeklerin çalışma şartlarının devamı engel olması nedeniyle kurslara katılanların ağırlıklı olarak kadınlardan oluştuğuna dair tespitler çerçevesinde de değerlendirilebilir. Bkz. Mustafa Başkonak, *Türkiye'deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi*, 171.

39 Hafızlık eğitimi genellikle görme engelliler için söz konusudur. Hatta mesleki tecrübe ile de ifade edilirse gören bireylerden daha hızlı ve kalıcı ezber yapabildikleri de görülmektedir. Zira ses uyarıcılarını alabilmekte, hem dileyerek hem de Braille baskılı kur'an-ı Kerim ile takip edebilmektedirler. İşitme yetisini sonradan kaybetmiş ve koklear implant (biyonik kulak) desteği olan, buna bağlı olarak işitip konuşabilen işitme engellilerin de hafızlık yapmaları mümkün olmakla birlikte genellikle tecvide uygun ezber yapamamaktadırlar. Bu grup dışındakiler ise ezberlerini sesli olarak ifade edememekte, mesela namaz esnasında sadece zihinlerinden geçirmektedirler. Dolayısıyla ezberde oldukça zorlandıkları için hafızlık çalışmalarına katılmaları söz konusu olamamaktadır.

Katılımcıların kurumlardan beklentilerinin karşılanıp karşılanmadığına yönelik algılarını anlamak amacıyla sorulan “*Kurumun beklentilerinize cevap verdiğini düşünüyor musunuz? Neden?*” sorusuna katılımcılardan bir kişi hariç hepsi olumlu yanıt vermiştir. Olumsuz yanıt veren katılımcı hoca sayısının azlığı nedeniyle böyle düşündüğünü şu şekilde ifade etmiştir:

Açıkçası hayır. Bayan hocalardan hem hafızlık hem görme engelli olarak çok var. Ama erkeklerde bir tane hoca var. Mesela bizim hocamızı Diyanet başka yerlerde görevlendiriyordu. Hocamızın yerine başka bir öğrenci bakıyordu. Bence hoca sayısı artırılmalı. (GE35)

Olumlu cevap veren katılımcılar ise nedeni olarak Kur’an öğrenebilmelerinin yanında farklı dersler görmeleri, hocaların kendilerine olumlu yaklaşımları, dertleri ile de ilgilenmeleri ve kurs ortamında sosyalleşebilme imkanı bulmaları gibi etkenlerden bahsetmişlerdir.

Katılımcıların kurslara müracaat nedenlerinin, din eğitimi ihtiyacı doğuran nedenlerle uyum gösterdiğini söylemek mümkündür. Buna göre dinden destek alabilmek doğrultusunda dini öğrenmek ve kurum bünyesinde dini sosyalleşmeyi sağlamak gibi ihtiyaçların öne çıktığı görülmektedir. Sosyal dışlanmışlık hissini giderilmesi doğrultusunda Kur’an kurslarının birer alternatif olarak görüldüğü ifade edilebilir.⁴⁰ Bu veri, katılımcıların kurumlara ilgili bilgi kaynaklarının daha ziyade sosyal çevre olması ile birlikte düşünüldüğünde, engelli bireylerin sosyalleşmesine yönelik çalışmaların desteklenmesinin gereği ortaya çıkmaktadır.

Kurum çalışanları ile ilgili görüşlerini almak üzere “*Kurum çalışanlarıyla iletişim probleminiz söz konusu oldu mu? Neden?*” şeklinde sorulan soruya katılımcıların hepsi iletişim sıkıntısı yaşamadıklarını, eğitimcilerin kendilerine engellerini hissettirmeyecek biçimde yaklaşmaya, sorularına ilgiyle cevap vermeye çalıştıklarını belirtmişlerdir. İşitme engelli katılımcılar ise eğitimcilerin işaret dilini çok iyi bilmelerinin söz konusu problemin yaşanmamasının temel nedeni olduğunu vurgulamışlardır. Ancak bazı katılımcılar, iletişim problemlerinin kurum çalışanları ile değil, kurumdan hizmet alan öğrencilerle yaşandığına dikkat çekmişlerdir:

İletişim problemimiz olmuyordu çalışanlarla. Ama öğrencilerle çok sıkıntılar yaşıyorduk. Sabah çok erken kalkmamız gerekiyordu, erken yatardık ama diğer arkadaşlar çok geç yatarlardı ve çok gürültü olurdu uyuyamazdık. Bu gibi sıkıntılar yaşadık. (GE35)

Yine çalışanlara yönelik görüşlerini anlamak üzere “*Kurum çalışanlarının size yaklaşımlarından memnun musunuz? Neden?*” sorusuna da bir katılımcı hariç, tüm katılımcılar bütünüyle olumlu yanıt vermişler; eğitimcilerin hassas, yardımsever ve anlayışlı bir tutumla yaklaştıklarını ifade etmişlerdir. Olumlu yanıt veren görme

40 Değerlendirme için bkz. Durna, 420-446.

engelli katılımcılardan biri gören öğrencilerin de bulunduğu kursta nadir de olsa bu öğrencilerle sıkıntı yaşadıklarını fakat eğitimcilerin bu konuda yardımcı olduklarını vurgulamıştır (GE22). Bir katılımcı ise hem memnun hem de memnun olmadığı hususları şu şekilde belirtmiştir:

Hem memnunum hem değilim. Memnun olmadığım şey şu; hafızlık yapıyoruz haliyle yoruluyoruz. Bazen uyumak, dinlenmek istiyorduk ama yatakhaneleri kilitliyorlardı. Muhtemelen güvenlik açısından yapıyorlardı ama uyuyamıyorduk gün içinde. Veya bazen sıkılırdık ezberden, kafa dağıtılm diye dışarı çıkmak isterdik, bir yerde oturup çay içmek hava almak isterdik ona da izin vermezlerdi. (GE35)

Katılımcının vurguladığı husus, kurslarda derslerin yanı sıra sosyal faaliyetlere de yer verilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır ki kursların sosyalleşme vasıtası olarak görülmesi de bu çıkarımı destekler niteliktedir.

Kur'an kurslarından aldıkları eğitimle ilgili görüşlerini anlamak üzere yöneltilen "Kurumdan aldığınız eğitimin size en çok hangi açıdan yardımcı olduğunu düşünüyorsunuz?" sorusuna katılımcıların verdikleri cevaplarda farklılıklar bulunduğu dikkati çekmektedir. Buna göre dinen doğru bildikleri yanlışları düzeltmeye vesile olması (GE18, İK51), huzur ve manevi destek sağlaması (GK40), Braille alfabesini ve Kur'an okumayı öğretmesi (işaret diliyle Kur'an öğretimini gerçekleştirmesi) (GK22, GK25, GE67, GE21, GK36, GK17, GK24, İK50, İK55, İK57, İK44, İK46), ibadet, fıkıh, kelim gibi dinle ilgili çeşitli alanlarda bilgi vermesi (GE21, İK55, İK50, İK51, İK57, İK38, İK29, İK59, İK55(2), İK44), bireysel gelişime ve özgüvenin gelişmesine yardımcı olması (GK36, GK17, GK33), sosyalleşmeye vesile olması (GE22, İK44), müezzinliğe/mesleğe hazırlaması (GE35), Hz. Peygamber'in hayatının öğretilmesi ve örnek olması (İK50, İK47, İK29(2), İK31,), dinin engellilere değer verdiğinin anlaşılması/hocaların küçük görmeden yadırgamadan yaklaşması, yardımcı olması (İK27, İK47) gibi hususlar belirtilmiştir.

Kurumdan aldıkları din eğitimi esnasında zorlandıkları alan veya konular olup olmadığı, varsa neler olduğu sorulduğunda katılımcıların bir kısmı zorlandıkları alan veya konular olmadığını ifade etmişlerdir (GE18, GK22, GK67, GK46, İK29(2), GE22). Zorlandıklarını ifade eden katılımcılar ise zorlandıkları konular olarak Kur'an okumayı öğrenmeyi (GK40, GE35, İK55, İK59, İK47), hafızlık sürecinde ezber yapmayı (GE21, GE35), ezber yapmayı (İK57), Arapça öğrenmeyi (GK17), akaid ve Allah'a iman, melekler (GK24, İK50, İK51), Hz. Peygamber'in hayatı (İK50), helaller ve haramlar (İK29) konularını ve genel olarak din derslerini (İK51) belirtmişlerdir. Zorlanan katılımcıların genellikle işitme engelli bireyler olduğu görülmektedir. Bu sonucun, engelli bireylerin dini konulardaki yeterliliklerine

yönelik yapılan çalışmanın verileri ile uyumlu olduğu ifade edilebilir. Zira araştırmada görme engelli bireylerin, işitme engelli bireylere nazaran Allah, tevekkül ve dua gibi alanlarda bilgilerini daha yeterli buldukları tespit edilmiştir.⁴¹ Bu durum işitme engelli bireylerin, engel türlerinin niteliği dolayısıyla, dinle ilgili konuları öğrenmede daha fazla zorlandıklarının bir göstergesi olarak düşünülebilir.

Konudan ziyade eğitim sürecinde zorlandıkları hususlar olduğunu ifade eden katılımcılar da bulunmaktadır. Bu hususlar ise kursa alışmak (GK33), sosyalleşememek (GE22), kaynak ve materyal azlığı (GK36), tekrar yapmaya imkan bulamamak (GK17), Braille alfabesini bilememek/hakim olamamak (GK40, GK36), Braille alfabesi ile okurken yorulmak/zorlanmak (GE35, GE25), işiten insanlara göre yazılan kitapların zor olması (İK46), kitapların uzun olması (İK38) ve konuların uzun uzun anlatılması, kısaca izah edilememesi (İK51) şeklinde vurgulanmıştır.

Katılımcılardan biri, soruya, kursla ilgili yaşadığı bir hayal kırıklığı çerçevesinde cevap vermiş ve eğiticiler açısından dikkat edilmesi gereken önemli yorumda bulunmuştur:

Ben kursa gittiğimde biraz hayal kırıklığı yaşadım ama şu sebepten: Ben görme engelliler sınıfındaydım. Burada ilkokul, ortaokul düzeyinde eğitim alıyoruz. Sanki görme engelli değiliz de hafif zeka kaybımız varmış gibi ders alıyoruz. Bunun sebebi hocalarım değil. Ben sınıfımın psikolojik bir desteğe ihtiyacı olduğunu düşünüyorum. Çünkü herkes bir engellilik süreci geçiriyor ve insanlarda geri çekilme, kendini yetersiz görme durumları olduğu için de bir şeyleri yapmaya inançları olmuyor. Onlar kendilerine inanmadıkları için hoca da yüklenmek istemiyor. Sen ne kadar alabiliyorsan o kadar veriyor. Dolayısıyla birazcık özgüven ve yapabilirsiniz diye duymak istiyor insan. Seviye açısından farklı olduklarımı düşünüyorum...(GK25)

Son olarak katılımcılara geliştirilmesini ve desteklenmesini istedikleri uygulamalar ile kurumdan beklentilerinin neler olduğu sorulmuştur. Soruya verilen cevaplar arasında, hemen hemen bütün katılımcıların ortak olarak belirttiği materyal eksikliklerinin giderilmesi talebi öne çıkmaktadır. Söz konusu talep, görme engelli katılımcıların tamamı tarafından ifade edilmiştir. Bu doğrultuda Braille baskılı eğitim materyallerinin (farklı konularda kitaplar gibi), dijital kaynak ile Braille baskı ve sesli kaynak materyaller içeren kütüphanelerin artırılmasının önemi vurgulanmıştır. Özellikle görme engelli katılımcılar tarafından Kur'an meallerinin, ilmiyelerin,

41 Bkz. Özdemir, "Engellilerin İnanç Konuları Hakkındaki Dini bilgi Yeterlilikleri", 535.

Diyanet'in yayınlarının Braille baskı ve sesli biçimlerinin yayınlanması⁴²; sesli ders kitaplarının oluşturulması ve kayıt cihazı desteğinin sağlanması, talep edilmektedir (GE35, GK17, GK33). İşitme engelli katılımcıların hemen hepsinin talepleri arasında ise kursların sayılarının, farklı bölgelere de yayılacak biçimde çoğaltılması beklentisi öne çıkmaktadır.

Ortak beklenti olarak ifade edilebilecek taleplerden bir diğeri, ders kitaplarının ve özellikle ilmiyelerin, kendilerinin anlayacakları biçimde yazılması, kendilerine yönelik ilmiyelerin⁴³ üretilmesidir. Zira mevcut ilmiyeleri ve kitapları anlamakta zorlandıklarını belirten katılımcılar mevcuttur (İK46, İK57, İK59, İK50). Bunun yanında işaret dilini iyi bilen eğitimcilerin sayılarının artması (İK29, İK51, İK47), soru sorabilmek için canlı yayın olarak online derslerin konulması (İK31), derslerin gün ve saatlerinin çalışanlar veya çocuklu anneler de dikkate alınarak, onların da katılabilecekleri biçimde düzenlenmesi gibi beklentiler de dile getirilmiştir (İK47(2), İK38).

Sonuç:

Tarihten günümüze farklı algılara dayalı muamelelere maruz kalan engelli bireyler için engellilikle başa çıkmalarında dinin önemli bir kaynak olabildiği görülmektedir. Dinin bu anlamda bir kaynak ve destek olabilmesi, din eğitiminin engelli bireylerin ihtiyaçlarını ve beklentilerini dikkate alarak planlanmasına bağlıdır.

Türkiye'de engelli, bireylere yönelik yaygın din eğitimi hizmeti sağlayan başlıca kurumlardan biri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Kur'an kursları için de söz konusu planlamaların önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu öneme binaen Başkanlığın bünyesindeki Kur'an kurslarından hizmet alan engelli bireylerin bu hizmete yönelik ihtiyaç ve problemlerini anlamaya çalışan araştırmanın bulgularını şu şekilde yorumlamak mümkündür:

Katılımcıların üçte birinin Kur'an kursundan önce din eğitimi almadığını ifade ettikleri çalışmada, din eğitimi aldıklarını ifade eden katılımcıların din eğitimi kaynaklarının başında Kur'an kurslarının geldiği tespit edilmiştir. Okul ve farklı kurumların ise ikinci sırada yer aldığını ifade etmek mümkündür. Az sayıda katılımcı tarafından referans verilmeleri nedeniyle ailelerin bu konuda yetersiz kaldıkları

42 Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından görme engelli bireylere yönelik olarak Braille Kur'an Okumaya Giriş Alfabesi, Braille Kur'an-ı Kerim, Braille Hadislerle İslam, Braille Temel Dini Bilgiler İtikat- İbadet-Ahlak, Seçme Dualar, Mesnevi'den Hikayeler, Beyaz Karanlığın Sırrı, Braille Cemil Dede Namaz Dualarını anlatıyor gibi eserler yayınlanmaktadır.

43 Bkz. Ali Kumaş, Metin Özdemir, Ahmet Yaman, *Sorulu Cevaplı Engelliler İlmihali*, (Ankara: DİB, 2020).

anlaşılmaktadır. Bu noktada dikkati çeken husus, görme engelli bireylerin, işitme engelli bireylere nazaran din eğitimi alma imkanlarının daha fazla olmasıdır. Bunun temel nedeni işitme engelli bireyle iletişim kurabilmenin işaret dilini bilmeye bağlı olmasıdır denilebilir. Dolayısıyla işitme engelli bireylerle iletişim görme engelli bireylerle iletişime nazaran daha fazla donanım gerektirmektedir. Ekonomik maliyeti vardır ve çevrede bu donanımı taşıyan bireylerin bulunma ihtimali oldukça düşüktür. Neticede işitme yetisi kaybının görme yetisi kaybına nazaran eğitim imkanını daha olumsuz etkilediği anlaşılmaktadır. O nedenle engellilere yönelik eğitim çalışmalarında işitme engelli bireylerin eğitim imkanlarının arttırmasına ağırlık vermenin gereğini vurgulamak uygun olacaktır.

Katılımcıların engellilikle başa çıkma durumları, öncelikle engelliliğin doğuştan olup olmamasına bağlı biçimde değişkenlik göstermektedir. Buna göre doğuştan veya çok küçük yaşlardan itibaren engelli olan bireylerin, farklı bir tecrübeleri olmadığı için, engellilik durumlarını kabullenme problemini çok fazla yaşamadıkları görülmüştür. Fakat aile ve çevre ile iletişim problemleri yaşıyorsa veya aile ile çevrenin engellilik durumuna karşı tavırları yapıcı ve destekleyici değilse, doğuştan veya küçük yaştan itibaren engelli bireylerin engellilik durumlarını sorgulamaları söz konusu olabilmektedir. Bu konuda yine işitme engelli bireylerin daha dezavantajlı olduklarını belirtmek gerekir. Zira işitme engelinin niteliği itibariyle sesli uyarıcıları alamamaları dil gelişimlerinin oldukça geriden seyretmesine sebebiyet vermektedir. Bu durum hem anlama ve kavramalarını yani bilişsel gelişimlerini hem de iletişim kurulamamasına bağlı olarak sosyal gelişimlerini olumsuz etkilemektedir. Ailelerin işaret dilini bilmemesi ve bu nedenle ailenin iletişim kurma çabasının düşük olması nedeniyle engellilikle başa çıkmada ve eğitimde aile desteği alamamaları da söz konusu olabilmektedir.

Sonradan engelli bireylerin ise kabullenme süreçlerinin kolaylaşmasında ve zorlaşmasında en önemli etkenin başta aile olmak üzere çevrenin tepki ve yaklaşım biçimi olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında, ailenin ve çevrenin engelli bireylerle iletişim kurabilme becerisinin yeterli olup olmaması da süreci etkileyen bir diğer unsur olarak görünmektedir. Bu durum, engelli bireylere yönelik çalışmaların aile ve çevre ile desteklenecek biçimde planlanmasının gereğine işaret etmektedir.

Katılımcıların engellilikle başa çıkma sürecinde din ve ailenin destek alınan önemli kaynaklar arasında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Eğitim aldıkları Kur'an kurslarının da kendilerine destek sağladığını ifade eden katılımcılar bulunmaktadır.

Engellilikle başa çıkma açısından katılımcıların önemli bir kısmının engellilik durumlarını, kendilerini geliştirmeye yönelik bir motivasyon unsuru olarak değerlendirdikleri; durumlarının empati ve duyarlılık geliştirmelerinde etkili

olduğunu düşündükleri anlaşılmıştır. Ancak bu algı ve motivasyonun kurulmasında aile ve çevrenin destekleyici etkisinin önemli bir payı olduğu görülmektedir. Bu tespit kursların engelli bireylerin hayata katılmaları yönünde destek sağlamalarının önemini göstermektedir.

Araştırmaya katılan katılımcıların engellilik durumu ve süreci çerçevesinde din eğitimine ihtiyaç hissettikleri tespit edilmiştir. Söz konusu ihtiyacın hem Allah ve kader inancı çerçevesinde hayatı ve engellilik durumunu anlamlandırmak, manevi destek bulmak hem de din ile ilgili bilgilerini geliştirerek ibadetleri ve dini yükümlülükleri yerine getirebilmek açısından hissedildiği görülmektedir. Bu bulgu, engelli bireylere yönelik programlar hazırlanırken, engellilik ve din eğitimi ilişkisinin hem anlamlandırma hem de dini pratikler boyutunun bir bütünde dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Din eğitiminde ihtiyaç duyulan bilgi alanlarına bakıldığında ise, Kur'an okumayı öğrenme istek ve ihtiyacının birinci sırada yer aldığı, peygamberler tarihi, özellikle ibadet bağlamında ilmihal ve dinle ilgili çeşitli alanlarda bilgi edinme ihtiyaçlarının da önemli olduğu görülmektedir. Belirtilen bilgi alanlarını öğrenmede, işitme engelli bireyler arasında zorlananların bulunduğu dikkati çekmektedir. Bu durum, işitme engelli bireylere yönelik destekleyici çalışmalara ağırlık verilmesinin önemini ortaya koymaktadır.⁴⁴

Çalışmaya göre engelli bireylere yönelik Kur'an kurslarına dair ilk bilgilerin genellikle arkadaş ve tanıdıklar vasıtasıyla alındığı, bu vesileyle kurslardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Broşür gibi tanıtım unsurlarına daha ziyade örgün eğitim kurumlarındaki katılımcılar tarafından ulaşıldığı, sosyal medya platformlarından sınırlı sayıda katılımcının haberdar olduğu görülmektedir. Bu durum, kurumların tanıtım faaliyetlerine ağırlık vermelerinin, daha fazla kuruma ve haneye ulaşmayı, internet dünyasını daha aktif olarak kullanmayı hedeflemelerinin gerekli olduğunu göstermektedir. Nitekim birçok katılımcı, kurslardan daha erken haberdar olmanın, hayatlarını daha olumlu etkileyebileceğini ifade etmiştir. Dolayısıyla mevcuttan kapsamlı tanıtım faaliyetleri, ulaşılabilmeyi mümkün kılması açısından önemlidir.

Katılımcıların kurumdaki eğitimcilerle iletişim ve yaklaşım problemi yaşamadıkları, eğitimcilerin empatik, yardımsever ve destekleyici bir tutum içerisinde buldukları tespit edilmiştir. Bu bulgu, hizmet içi eğitimin verimliliği açısından olumlu bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Ancak, genel bir kanaat olmamakla birlikte, eğitimcilerin kendilerine zihinsel engelli gibi muamele etmemeleri

44 Bu konuda işitme engelli bireyler için en zorlu alanlardan biri olan kavram öğretimine ve kavramların güncellenmesine yönelik önemli bir çalışma olarak Türk İşaret Dili Din Terminolojisi çalışması önemli bir adım olarak dikkati çekmektedir. Bkz. *Türk İşaret Dili Din Terminolojisi*, Ed. Mustafa Başkonak, Ankara: Akıncı Ofset, 2021.

gerektiğine dair yapılan bazı uyarılar, eğitimcilerin yaklaşım tarzlarına dikkat etmeleri açısından önemlidir. Kurum içerisinde iletişim açısından öğrencilerin birbirleriyle ilişkilerinin problem teşkil edebildiği çevresel etkiler bağlamında göz önüne alınması gereken bir husustur.

Kur'an kurslarından aldıkları eğitimin en çok Kur'an okumayı öğretmesi açısından yardımcı olduğunu düşünen katılımcı sayısı oldukça fazladır. Bunun yanında dinle ilgili farklı alanlarda bilgi alabilmelerinin de yardımcı olduğunu belirten katılımcılar bulunmaktadır. Söz konusu eğitimin sadece bilgi değil, katılımcıların sosyalleşme ve özgüven geliştirme açısından da yardımcı olduğuna dair değerlendirmeler ise Kur'an kurslarında engelli bireylerin hayata katılmalarına yönelik faaliyetlere de yer verilmesinin önemli ve gerekli olduğunu düşündürmektedir. Zira hem mevcut araştırma hem de farklı çalışmalar kapsamında görülmektedir ki engelli bireylerin en önemli beklentilerinden biri, engelleri yüzünden hayatın katılmaktan uzak tutulmamaları, dışlanmamaları, engellerine rağmen başarabilecekleri işler olduğunu görmeleri ve göstermeleridir.⁴⁵

Katılımcıların aldıkları din eğitimi sürecinde zorlandıkları konular arasında Kur'an'ı öğrenme, hafızlık/ezber ve inanç esasları öne çıkmaktadır. Bunun yanında konudan ziyade eğitim sürecinde zorlanılan alanlara da temas edildiği, sosyalleşememek, kaynak ve materyal azlığı, tekrar yapma imkanı bulamamak gibi hususlara dikkate çekildiği görülmektedir. Bu durum, engelli bireylerin zorlandıkları hususlara dair kendilerinden sürekli bilgi alınmasının, bu bilgiler doğrultusunda eğitim metodları gibi konularda düzenlemeler yapılmasının önemli olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların kurslarda geliştirilmesini ve desteklenmesini istedikleri uygulamalar ve beklentileri arasında öne çıkanların başında materyal eksikliklerinin giderilmesi gelmektedir. Bu doğrultuda özellikle görme engelli katılımcılar tarafından Kur'an meallerinin, ilmiyelerin, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarının, Braille alfabesi ile yazılmış veya seslendirilmiş biçimlerinin yayınlanması; sesli ders kitaplarının oluşturulması ve kayıt cihazı desteğinin sağlanması beklenmektedir. Başkanlığın bu konuda yayınlarının olduğunu bilen katılımcıların bu taleplerinin, ders materyallerinin ve ilmiyelerin kendilerinin anlayabileceği bir tarzda yazılmasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu veri mevcut materyallerin gözden geçirilmesine yönelik çalışmaların önemine işaret etmektedir.

45 Yunus Bucuka, *Dini Sosyalleşme ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik (Bingöl İli Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017; Efe, 177.

İşaret dili bilen hoca sayısının artırılması⁴⁶ ve kursların yaygınlaştırılması da, işitme engelli katılımcıların ortak talebi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu talep ışığında engelli bireylerin din eğitimi imkanlarının artırılması açısından kursların hem sayıca hem de din görevlileri bağlamında geliştirilmesinin önemli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Onay: Bu çalışmanın etik kurul onayı Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Etik Kurulu tarafından (Tarih: 17.06.2021; Sayı: 2021-45) alınmıştır.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Ethical Approval: The ethics committee approval of this study was obtained from Marmara University Social Sciences Research Ethics Committee (Date: 17.06.2023; Number: 2021-45).

Kaynakça/References

- Akçamete, Gönül & Kaner, Sema. “Cumhuriyetin 75. Yılında Çocuğa Yönelik Özel Eğitim Çalışmaları”, 2. *Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi: Cumhuriyet ve Çocuk*, No: 2, Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1999, 395-405.
- Albayrak, Haşim. “Tarihte Kör, Sağır, Dilsiz ve Engelli Eğitimi”. A. Koçibar, H. Albayrak, N. Güçtekin, H. Köse (Araş. Komisyonu). *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Bölümü, 2014.
- Arslan, Adnan. “Engellilerde Dini başa Çıkmada Felsefi Arkaplan”, *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri*, (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012), 147-159.
- Aslan, Cem. “İşitme Engelli Öğrencilerin Öğrenme Stilleri Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Journal of Education* 2(2) (2013), 4-15.
- Ay, Mehmet Emin. “Özürlü Çocukların Eğitiminde Din Eğitimi ve Öğretiminin Katkısı”, *1. Çocuk Kurultayı Bildiriler Kitabı*, (İstanbul: İstanbul Çocuk Vakfı, 2000), 394-397.
- Bahçekapılı, Mehmet. “Biyopsikososyal Açıdan Dinin Engellilik ve Farklı Sağlık Problemleri

46 Engelli bireylere yönelik din hizmetlerinde yer alan din görevlileri genellikle gönüllülük esası ile görev yapmaktadırlar. Ancak bu konuda eğitim verebilecek görevli sayısının artırılmasına yönelik kurumsal politikaların oluşturulmasının ve özel olarak bu sahada hizmet verecek görevli yetiştirilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Sahadaki tecrübelerine binaen bu görevlilerin hem engelli bireylerin psikolojisi hem de ilahiyat alanı ile ilgili donanımlarının olması mühim görülmektedir. Bunun yanında kurslara katılım yaşının genellikle yüksek olması, engelli gençlere ulaşılabilmesine yönelik stratejileri de gerekli kılmaktadır. Değerlendirme için bkz. Başkonak, “Engelli Gençlerin Din Eğitiminde Camilerin, Kur’an Kurslarının ve Din Görevlilerinin Yeri ve Önemi”.

- Üzerine Etkisi, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 1* (2016), 19-44.
- Bahçekapılı, Sevgi Savcı. *Görme Yetersizliği Olan Bireyler ve Dini Başa Çıkma*, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Başkonak, Mustafa. *Türkiye'deki Lise Mezunu İşitme Engellilerin Din Eğitiminde Karşılaştıkları Güçlüklerin Öğrenci ve Eğitimci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- _____. "İşitme Engelli Bireylerde Din Eğitimi", *Özel Eğitimde Din Eğitimi*, Ed. Saadettin Özdemir & Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 205-234.
- _____. "Görme Engelli Bireylerde Din Eğitimi", *Özel Eğitimde Din Eğitimi*, Ed. Saadettin Özdemir & Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 173-187.
- _____. *Türkiye'de İşitme Engellilerin Din Eğitimi*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019).
- _____. "Covid-19 Salgın Sürecinde İşitme Engellilere Yönelik Uzaktan Yaygın Din Eğitimi", *Türkiye din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 12* (2022), 89-119.
- _____. "Engelli Bireylerin Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik", *Din Eğitiminde Motivasyon ve Verimlilik Sempozyumu (14-15 Mayıs 2016)*, Ed. Mehmet Bahçekapılı vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 307-313.
- _____. "Engelli Gençlerin Din Eğitiminde Camilerin, Kur'an Kurslarının ve Din Görevlilerinin Yeri ve Önemi", *Gençliğin Gelişimi ve Problemleri Karşısında Din Görevlileri (7. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Bildirileri-Sakarya 2016)*, Ed. Abdullah İnce, (İstanbul 2016), 183-190.
- Bilecik, Sümevra. "Özel Eğitim ve DKAB Öğretmenlerine Göre Otizmlilerde Din-Ahlak Eğitimi ve DKAB Dersleri", *Bilimname 2/38* (2019), 459-495.
- Bucuka, Yunus. *Dini Sosyalleşme ve Sosyal Dışlanma Ekseninde Engellilik (Bingöl İli Örneği)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- _____. "Engelliler, Din ve Sosyal Dışlanma", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(18)* (2019), 899-929.
- Burke, Mary Thomas, Harold Hackney, Patricia E. Hudson, Judith G. Miranti, Gail A. Watts, and Lawrence R. Epp. "Spirituality, Religion, and Cacrep Curriculum Standards", *Journal of Counseling & Development, 3(77)* (1999), 251-257. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.1999.tb02448.x>
- Çağlar, Doğan. "Cumhuriyet Devrinde 1981'e Kadar Özel Eğitim", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 15(1)*, (1982, 2019), 322 – 334.
- Demir, Rıdvan. "Hafif (Eğitilebilir) Zihin Engelli Öğrencilere Yönelik Hazırlanan Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi 64* (2017), 209-235.
- _____. "Özel Gereksinimli, Öğrencilerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Önerileri", *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi (4-5 Mayıs 2018, Adana) Bildiriler Kitabı*, Ed. Münir Yıldırım (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 14- 32.
- Demir, Tazegül & Şen, Ülker. "Görme Engelli Öğrencilerin Çeşitli Değişkenler Açısından Öğrenme Stilleri Üzerine Bir Araştırma" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 2(8)* (2009), 155-161.
- Durna, Gülderen. *Görme Engellilerde Dini Sosyalleşme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Durna, Gülderen & Coşkun, Ali. "Görme Engelli Bireylerde Dini Sosyalleşme Araçları", *Toplum Bilimleri Dergisi 13/29* (2020), 143-164.

- Efe, Adem. “Engelli Çocuk ve Ailelerinin Sorunlarının Belirlenmesi ve Bunların Çözümünde Dinin Rolü (Isparta Spastik Çocuklar Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Örneği)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2006/1), 169-198.
- Enç, Mitat; Çağlar, Doğan & Özsoy, Yahya. *Özel Eğitime Giriş*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, No: 156, 1987).
- Erten, Şerafettin & Akel, Mehmet. “Engellilik Kültürü: Engellilik Modelleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimlerde Kültür Tartışmaları*, Ed. Cem Ergun&Süleyman Ögreci, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017).
- Gün, Ayşegül. “İşitme Engelliler Ortaokulunda Okuyan Öğrencilerin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersine Yönelik Tutum ve Değerlendirmeleri: Amasya ve Samsun Örneği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/28 (2015/2), 61-92.
- Güloğlu, Fatma Kahraman. “Tarihi Süreçte Dünyada ve Türkiye’de Engelliliğin Değişimi ve Gelişimi”, *Değişen Dünyada Sosyal Politika*”, Ed. Tuncay Güloğlu&Eyüp Sabri Kala, İstanbul: Ekin Yayınevi, 2021.
- Heimbrock, Hans-Günter. “Life Without Language? What Religious Education Has to Learn From The Experience of The Hearing-Impaired”, *British Journal of Religious Education*, 9 (2) (1987), 78-83.
- İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları Öğretim Programları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- İşitme Engellilere Yönelik Kur’an Kursları Özel Öğretim Programı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.
- Karagöz, İsmail. *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Karasu, Teceli. “Din Eğitiminde Bireyselleştirilmiş Eğitim Programının Hazırlanması ve Öğretim”, *Özel Eğitim’de Din Eğitimi*, Ed. Saadettin Özdemir&Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 64-84.
- Kaya, Elif. *İşitme ve Görme Engellilere Yönelik Yaygın Din Eğitimi veren Din Görevlilerinin Mesleki Problemleri ve Beklentileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.
- Köse, Hasan. “Kronolojik Engelli Tarihi ve Eğitimi”, *Engelliler Eğitiminin Tarihsel Gelişimi*, Ed. A. Koçibar, H. Albayrak, N. Güçtekin, H. Köse. İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Bölümü, 2014, 56-101.
- Kula, Naci. “Bedeni Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- _____. “Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV (2004), 17-45.
- _____. “Engelliliğin Getirdiği Sorunlarla Başa Çıkma Dini İnançların ve Değerlerin Etkisi” Hayati, Hökelekli, (Ed.), *Din, Değerler ve Sağlık* İstanbul: DEM Yayınları, 2017, 117-147.
- _____. *Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma*, İstanbul: DEM Yayınları, 2005.
- _____. “Engelli Gençlerin Gelişim Özellikleri ve Din-Ahlak Eğitimi”, *Turkish Studies*, 12/20, 167-182.
- _____. “Engelli Bireylerin ve Ailelerinin Yaşantılarında Hz. Muhammed’in Örneği (Çorum Örneği)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (1) (2011), 163-194.
- Meşe, İlknur. “Engelliliği Açıklayan Sosyal Model Nedir?”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(13) (2014), 79-92.

- Kumaş, Ali & Özdemir, Metin & Yaman, Ahmet. *Sorulu Cevaplı Engelliler İlmihali*, Ankara: DİB, 2020.
- Musayev, İslam. *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*, İstanbul: C Planı Yayınları, 2016.
- _____. “Zihinsel Engelli Çocuklar İçin Din Eğitiminin Önemi”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası* 23(2015), 193-204.
- Obuz, Filiz. *İşitme Engelli Bireylerde Engelleri İle İlgili Dini Atıfları İle Saldırganlık Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2015.
- Orhan, Serdar & Genç, Kemal Gökmen. “Engellilere Yönelik Ülkemizdeki Özel Eğitim Hizmet Uygulamaları ve Örnek Ülke Karşılaştırması”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 15 (35/2) (2015), 115-146.
- Öz, Şaban. “Engelli Din Eğitiminden Özürsüz Din Eğitimi Modeliğine: Ötekileştirilen Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Hikmet Yurdu* 6 (11) (2013/1), 75-89.
- Özdemir, Saadetin. *Engelliler ve Din*, (İstanbul: C Planı, 2016).
- _____. “Engellilerin İnanç Konuları Hakkındaki Dini bilgi Yeterlilikleri”, *1. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu*, (İstanbul: Yeditepe Yayıncılık, 2016), 523-544.
- _____. “Türkiye’de Özel Eğitim ve Özel Eğitimde Din Eğitimi”, *Özel Eğitim’de Din Eğitimi*, Ed. Saadetin Özdemir&Mustafa Başkonak (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 112-138.
- _____. “Engelli Bireylerin Manevi Rehabilitelerinde İletişimin Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (38) (2017), 137-159.
- Özkan, Arkın. *İşitme Engelliler Ortaokullarında Görev Yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Karşılaştığı Problemler*, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Özürlülüğe Karşı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması*, (Ankara: T.C. Özürlüler İdaresi Başkanlığı, 2010).
- Şimşek, Eyüp. & Karasu, Teceli. “Din Eğitiminde Engellilere Yönelik Öğretim Materyalleri (Öğretmen Görüşlerine Dayalı)”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 16/37 (2016), 51-75.
- Teke, Tuğba. *Görme Yetersizliği Olan Bireylere Yönelik Din Eğitiminde Öğretmenlerin Karşılaştıkları Sorunlar*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Türk İşaret Dili Din Terminolojisi*, Ed. Mustafa Başkonak, Ankara: Akıncı Ofset, 2021.
- Türkiye’de Özel Eğitim Hizmetleri*, Ed. Uğur Sak & Seyfettin Toraman, Ankara: MEB, 2020.
- Usta, Mustafa. “Özel Eğitim Gerektiren Birey, Aile ve Din Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 20 (2010), 75-110.
- Ünal, Vehbi. “Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3) (2018), 1457-1482.
- Üzümcü, Muzaffer & Nazıroğlu, Bayramali. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Kaynaştırma Uygulamalarında Karşılaştığı Problemler ve Bunlarla Başa Çıkma Yolları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 1546-1557.
- Yıldırım, Ali & Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2008.
- Yücel, Mehmet & Bulut, Ramazan. “Bedensel Engellilerin Din Hizmetlerine Erişimlerinde Yaşadığı Sorunlar: Alaşehir Örneği”, *Academic Platform Journal of Islamic Researches*, 4/1 (2020), 70-85.
- Zola, Irving Kenneth. “Toward the Necessary Universalizing of a Disability Policy”. The Milbank

Quarterly, 83: Online-only-Online-only, (2005): <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2005.00436.x> (Erişim Tarihi: 10.04.2023).

<https://www.mevzuat.gov.tr/anasyfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=1&MevzuatNo=2828&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 10.04.2023).

https://www.aile.gov.tr/media/113393/eyhgm_istatistik_bulteni_haziran2022.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2023).

https://www.diyenet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/30054/haydi-turkiye-evden-kuran-ogrenmeye?TSPD_101_R0=083d721e09ab2000989a3d1e59f88f144ca5ea3e863c016c3eea678525dea68e9a166f3682bb1461089b9cc9e0143000eb0d5dcf96c6e40c802a7950a9926562d37a61374a54eb81696c7a3f051b3be7e76773c1b71973a5de64e4e892caf027.

